

MÄNG MÄLUGA

22. SEPTEMBER 1944 EESTI NSV

PÄEVALEHTEDES AJAVAHEMIKUL 1945–1989

Marek Miil

Pärast seda, kui Punaarmee oli Eesti 1944. aastal okupeerinud, taaskäivitas nõukogude võim Eestis 1940. aastal alustatud ja sõja tõttu katkenud sovetiseerimisprotsessi. Üheks osaks sellest protsessist oli ajaloo “ümberkirjutamine”, mille tulemusena vaikiti ühelt poolt maha punaideoloogia ja -poliitika seisukohast ebameeldiv ja teisalt aktualiseeriti ning tähtsustati sündmusi ja asjaolusid, mis teenisid uue režiimi maailmavaate ja poliitika huve.

Punaarmee jõudmine Tallinna 22. septembril 1944 oli Eesti sovetiseerimise ja Nõukogude Eesti ajaloo aspektist oluline sündmus, sest see võimaldas demonstreerida NSV Liidu ühe liiduvabariigi pealinna vabastamist Saksa okupantide käest.¹ Kuna punaväelased ei kohanud 1944. aastal Tallinnasse jõudes sisuliselt mingit vastupanu ning Nõukogude ajakirjandusel ei olnud põhjust rääkida linna vabastamisel toodud tohutust hulgast ohvritest ja ränkadest lahingutest, võib väita, et nõukogude võim omistas 22. septembril 1944 toimunud hilisematel aastatel eelkõige sümboolse tähenduse, mis tingis ka selle päeva regulaarse meenutamise aastakümnete kestel Nõukogude Eesti ajakirjanduses. Reeglipärasest Punaarmee Tallinnasse sissemarssimisest ajakirjanduses kujunes 22. septembri 1944 sündmustest jutustav narratiiv.

Kommunistliku partei seisukohalt oli aktsepteeritav vaid üks, partei järelevalve all kirjutatud Eesti ajalugu. Kuid selleks, et ideologiseeritud ajalookäsitlus saavutaks Nõukogude Eestis monopoolse seisundi, tuli punarežiimil likvideerida või vähemalt vaigistada kõik alternatiivsed käsitlused. Võimudele ebameeldivate tõlgenduste kaotamine ja avalikult teisitimõtlejate vaigistamine langes tsensuuri- ja repressiivaparaadi õlule. Selle “õige” ajaloo juurutamine jäi aga nii propaganda-, kultuuri- kui ka haridussüsteemi ülesandeks. Kindlasti oli siin oluline osa ajakirjandusel,

¹ Jään siinkohal teadlikult edaspidi mõiste “Tallinna vabastamine” juurde, kuna käesoleva kirjutise eesmärgiks ei ole anda sündmustele hinnangut, vaid keskenduda nõukogude ajakirjanduse käsitlusele 22. septembril 1944 toimunud.

seada just nõukogude ideoloogia ja ajaloo aspektist tähtsate sündmuste meenutamisel nende iga-aastase regulaarse tähistamise ja mälestamisega. See, kuidas, mida ja kui palju 22. septembri sündmustest taheti või tohiti meenutada, joonistub välja ajakirjanduses aastakümnete jooksul regulaarselt korratud narratiividest.

Mälu ja tähtpäeva-ajakirjandus

Kollektiivse mälu teoreetilise kontseptsiooni rajaja Maurice Halbwachs väitis, et individuaalne mäletamine on sotsiaalselt vahendatud ja seotud sotsiaalsete gruppidega ning seetõttu sõltub individuaalne mälu kollektiivsest mälust. Halbwachsi järgi kasutavad inividid mäletamiseks sotsiaalseid raamistikke ja individuaalne mäletamine toimub “sotsiaalse surve all”.² Halbwachs, keda huvitas, mis liidab inimesi sotsiaalsesse gruppidesse, jõudis järeldusele, et üheks oluliseks liitvaks teguriks ongi ühised mälestused.³ Halbwachsi mälu teooria järgi ei saakski mälu seetõttu välja kujuneda näiteks täiesti üksildasel inimesel.⁴

Halbwachsi kollektiivse mälu teooriat on edasi arendanud Aleida ja Jan Assmann. Assmannite käsitluse järgi ei ole inimgruppidel, rahvustel ega riikidel kollektiivset mälu, vaid nad loovad selle endale ise erinevate sümbolsete vahendite – tekstide, piltide, mälestussammaste, tähtpäevade ja mälestusriituste – abil.⁵ Kollektiivne mälu koosneb neljast põhitüübist: mimeetilisest, materiaalsest, kommunikatiivsest ja kultuurimälestusest.⁶ Oma uuringu konteksti arvesse võttes keskendun ma Assmannite mälu tüüpidest üksnes kahele viimasele ehk siis kommunikatiivsele ning kultuurimälestusele.

Kommunikatiivne mälu on sotsiaalselt vahendatud ja baseerub igapäevasel lävimisel sotsiaalses grupis ruumilise läheduse, reeglipärase suhtlemise, ühiste eluvormide ja jagatud kogemuste miljöös.⁷ Mälu kandjaks on

² Maurice Halbwachs, *On collective memory*, ed. by Lewis A. Coser (Chicago: The University of Chicago Press, 1992), 40, 51.

³ Aleida Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: Beck, 1999), 131.

⁴ Aleida Assmann, *Einführung in die Kulturwissenschaft: Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen* (Berlin: Erich Schmidt, 2006), 188.

⁵ Assmann, *Einführung in die Kulturwissenschaften*, 88.

⁶ Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München: Beck, 2000), 20–21.

⁷ Jan Assmann, “Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität”, *Kultur und Gedächtnis*, hrsg. von J. Assmann and T. Hölscher (Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag: 1988), 9–19 (10–11); Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München: Beck, 2006), 25.

omavahel mälestusi jagav mälukogukond, mis koosneb mingi konkreetse ajastu vahetutest ja kaasaegsetest tunnistajatest.⁸ Seetõttu on kommunikatiivne mälu ajaliselt piiratud ega ulatu tagasi kaugemale kui 3–4 põlvkonda ning ta on “liikuv”, kuna põlvkonnad vahetuvad.⁹ 80–100 aasta jooksul omavahel läbi käinud põlvkondade mälestused kaovad, tehes ruumi uute põlvkondade mälestustele ning seetõttu võib kommunikatiivset mälu nimetada ka ühiskonna “lühiajaliseks mäluks”.¹⁰

Kultuurimälu kannavad seevastu tekstid, pildid, skulptuurid jmt ning institutsionaliseeritud kommunikatsioon, mille abil fikseeritakse mineviku olulised sündmused ehk tugipunktid (ingl *fixed points*). Erinevalt kommunikatiivsest mälestusest, millel sellised tugipunktid puuduvad, suudab kultuurimälu talletada ja fikseerida olulisi sündmusi aastatuhandeks.¹¹ Kuid materiaalsed objektid – nagu tekstid, pildid ja ausambad – iseenesest ei taga veel teadlikkust mineviku olulistest sündmustest. Teadlikkuse tekitamiseks tuleb need materiaalsed objektid siduda ikka ja jälle kollektiivse osalusega korratavate rituaalide või poliitiliste lavastustega.¹² Siit tulenebki kultuurimälu üks tunnusjoon, milleks on organiseeritus. Organiseeritusena mõistab Assmann kommunikatsiooni institutsionaalset kindlustamist ja kultuurimälu kandjate spetsialiseerumist.¹³ Vastupidiselt kommunikatiivsele mälestusele sõltub kultuurimälu püsimine alati selle “kultiveerimisest”, millega tegelevad ühiskonnas juhtpositsioonidel olevad mälestuspetsialistid ehk nn spetsialiseerunud traditsioonikandjad.¹⁴

Siiski ei tähenda minevikust oluliste sündmuste talletamine kultuurimälu muutumatuna püsimist, vaid vastupidi, selle pidevat ümbertöötamist. Jan Assmanni (2000) järgi on kultuurimälu “rekonstrueeriv” funktsioon, mis tähendab, et kultuurimälu talletatu seostatakse kaasajaga. Minevikku mäletatakse elava grupi vaatepunktist, luues “läbi aja kestva samasuse-teadvuse”, nii et mäletatavaid fakte tavatsetakse pidevalt valida ja seada perspektiivi, toetudes vastavustele, sarnasustele ja järjepidevusele.¹⁵ Niisiis seostatakse iga kaasaegne kontekst talletatuga erinevalt. Mõnikord võetakse talletatu omaks, mõnikord seda kritiseeritakse, mõnikord säilitatakse või

⁸ Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, 50, 56.

⁹ Assmann, *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität*, 11.

¹⁰ Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit*, 26.

¹¹ Assmann, *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität*, 12.

¹² Aleida Assmann, “Individuelles und kollektives Gedächtnis – Formen, Funktionen und Medien”, *Das Gedächtnis der Kunst. Geschichte und Erinnerung in der Kunst der Gegenwart*, hrsg. von K. Wettengl (Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz, 2000), 21–27 (26).

¹³ Assmann, *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität*, 14.

¹⁴ Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, 54, 56.

¹⁵ *Ibid.*, 40.

muudetakse, kuid kõik need diskussioonid, tõlgendamised jne on suunatud tulevastele põlvkondadele.¹⁶ Seega rekonstrueerib kollektiivne mälu mitte üksnes minevikku, vaid ka oleviku kogemusi ja tulevikku.¹⁷

Kui kollektiivset mälu luuakse erinevate sümboolsete vahendite, nagu tekstide, piltide, mälestussammaste, tähtpäevade, mälestusriituste ja institutsionaalse kommunikatsiooni abil, siis kätkeb kollektiivne mälu endas ka ajalookirjutamist ja selles kasutatavaid narratiive. Narratiivide kui “kultuuriliste tööriistade” kaalukat mõju mäletamise protsessides on oma töödes rõhutanud James Wertsch.¹⁸ Wertschi käsitluse järgi kuulume me kõik “sotsialiseeritud narratiivsetesse kooslustesse”, kus kollektiivset mälu vahendatakse narratiividega, mida rakendatakse igapäevaselt maailma mõistmiseks, ning need narratiivid teevad osa mäletamisest meie eest ära. Narratiiv on üks vähestest vahenditest, mis meil on mineviku taustade, tegelaste ja sündmuste esitamiseks.¹⁹ Narratiividel on “kultuuri tööriistadena” täita kaks funktsiooni: viitav ja dialoogiline funktsioon (ingl *referential function* ja *dialogic function*). Viitav funktsioon põhineb narratiivi ja objekti (taust, tegelased, sündmused), mida ta esindab, omavahelisel suhtel. Dialoogiline funktsioon seevastu tegeleb narratiivide omavahelise suhestatusega ehk narratiive vaadeldakse kui üksteist kõnetavaid nähtusi.

Narratiivide puhul eristab Wertsch konkreetseid narratiivseid mustreid ja skemaatilisi narratiivseid mustreid (ingl *specific narratives templates* ja *schematic narratives templates*). Kui konkreetsete narratiivsete mustriid tegelevad konkreetsete taustade, tegelaste, asukohtade, sündmuste, kuupäevade jms ning neil on konkreetsete ajalised ja ruumilised piirid, siis skemaatilised narratiivsed mustrid on märksa üldisemad ja abstraktsemad ning tekivad kindlate konkreetsete narratiivide korduvast kasutamisest ajalooõpetuses, meedias ja mujal.²⁰ Skemaatilised narratiivsed mustrid suruvad konkreetsete sündmuste, asukohtade jms tegelevatele konkreetsetele narratiividele peale oma süžeestruktuuri ning aitavad organiseerida seda,

¹⁶ Jan Assmann, *Moses the Egyptian: the memory of Egypt in Western monotheism* (London: Harvard University Press, 1998), 9; Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit*, 58.

¹⁷ Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, 40–42.

¹⁸ James V. Wertsch, “Narrative tools of history and identity”, *Culture and Psychology*, 3:5 (1997), 5–20; James V. Wertsch, *Voices of collective remembering* (London: Cambridge, 2002); James V. Wertsch, “Collective memory and narrative templates”, *Social Research*, 75:1 (Spring 2008), 133–156.

¹⁹ Wertsch, *Voices of collective remembering*, 55.

²⁰ *Ibid.*, 60; James V. Wertsch, “Specific narratives and schematic narrative templates”, *Theorizing historical consciousness*, ed. by P. Seixas, (Toronto: University of Toronto Press, 2004) 49–61 (51).

mida me ütleme või mõtleme – sealjuures jätab nende abstraktne iseloom nad kasutajate jaoks märkamatuks ja nõ läbipaistvateks.²¹ Tagajärjeks on see, et skemaatilised narratiivsed muustrid toimivad kui nähtamatud, aga võimsad “kaasautorid”, kui üritatakse jutustada mis “tegelikult juhtus”.²²

Wertsch väidab, et kogukonna liikmete tõhusaks sotsialiseerimiseks tuleb kogukonnale anda sobilikud tekstilised vahendid. Nimelt iseloomustab narratiivseid tekste kui “kultuurilisi vahendeid” kahesus, mis väljendub selles, et mälu saab kasutada mineviku täpseks kirjeldamiseks, aga ka kirjeldusteks, mis on “kasutatavad” lähtuvalt kaasaegsetest poliitilistest ja kultuurilistest vajadustest. Just seetõttu sekkuvad kaasaegsed riigid “kui erilist liiki kogukonnad” narratiivide loomisesse, püüdes kontrollida, kuidas kasutatakse tekstilist varamut kollektiivse mälu kujundamisel, ja seda kõike eesmärgiga konstrueerida oma kodanikkonna identiteeti ja lojaalsust.²³ Wertschi arvates on riigi loodud narratiividel suur mõjuvõim – need mõjutavad inimeste jutustusi ehk seda, mida nad ütlevad mineviku kohta ka siis, kui inimesed ise vastandavad end n-ö ametlikule ajalookäsitlusele.²⁴

Thomas Sherlock kasutab riigipoolse sekkumise kirjeldamisel mõistet “poliitiline müüt”, mida ta on defineerinud kui möödunud sündmuste narratiivi, mis on andnud spetsiaalse tähenduse olevikuks ja tulevikuks ning mis loob ja tugevdab poliitilist identiteeti ning annab võimu neile, kes juba valitsevad või loodavad valitsema hakata.²⁵ Poliitiline müüt aitab luua kollektiivset mälu, mis seob olemasolevad või tulevased grupid oma eelkäijate ja järglastega üheks sümboolseks tervikuks, seadustades olemasolevad või soovitavad poliitilised rollid ja institutsioonid.²⁶ Sherlocki väitel pühenduvad avaliku sfääri hoolikale järelevaatamisele eelkõige autoritaarsed režiimid, lubades vaid mõningaid väljakutseid režiimi müüdi loomele. Samuti panustavad tema arvates just totalitaarsed režiimid rohkem müütidele, luues kauakestvaid ja konkurentsituud müüte.

Selliste poliitiliste müütide kujundamisel on tähtis roll meedial, kuna meedia on äärmiselt võimas vahend reguleerimaks teadmisi minevikust, ning see, millise sisendi meedia annab, kuidas ja mida millestki

²¹ Wertsch, “Collective memory and narrative templates”, 142; Wertsch, “Specific narratives and schematic narrative templates”, 57.

²² Wertsch, “Collective memory and narrative templates”, 142.

²³ Wertsch, *Voices of collective remembering*, 67–86; Wertsch, “Specific narratives and schematic narrative templates”, 50.

²⁴ Wertsch, “Narrative tools of history and identity”, 14–15.

²⁵ Thomas Sherlock, *Historical narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia: destroying the settled past, creating an uncertain future* (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 3.

²⁶ Sherlock, *Historical narratives in the Soviet Union*, 3.

mäletatakse, on kaasaegsetes ühiskondades mälu mõjutamisel võtme-faktoriks.²⁷ Üha enam teadlasi, kes on uurinud ajakirjanduse rolli kollektiivse mälu kujundamisel, peavad ajakirjandust omamoodi “sotsiaalseks ajamasinaks”.²⁸ Carolyn Kitsch leiab, et just tähtpäeva-ajakirjandusel on oma roll kollektiivses mälus ja kollektiivsel mäül omakorda tähtpäeva-ajakirjanduses. Selline ajakirjandus kujundab ümber ja “taaskülatab” minevikku, avaldades uuesti varasemaid tekste ja fotosid, selgitades sealjuures nende kestvat olulisust, kusjuures neis lugudes kontekstualiseeritakse minevikku olevikus ja olevikku (ja tulevikku) minevikus, luues sellisel viisil narratiivseid trajektoore.²⁹ Tähtpäeva-ajakirjandus aitab ühiselt ja regulaarselt mälestada ning sellel on kollektiivse mälu aspektist kaks olulist ülesannet. Esiteks seostab see ühismälestamise perioodiliselt (näiteks üks kord, juhuslikult, iga-aastaselt) nii oleviku kui ka minevikuga, kuna minevik ei sisalda endas üksnes ühiselt mälestatavat ajalugu, vaid ka sellele järgnenud akumuldeerunud ühismälestamisi nagu ka kõike seda, mis juhtus nende kahe momendi vahel.³⁰ Teiseks tagavad kalendaarsed tähtpäevad, et perioodiliselt “külastatakse” oma ühist minevikku, aidates see läbi kindlustada mnemoonilist sotsialiseerimist.³¹

Totalitaarse režiimi ja Nõukogude Eesti tähtpäeva-ajakirjanduse kontekstis peatun ruumipuudusel väga põgusalt nõukogude ajakirjandussüsteemil. Bolševistlik partei eesotsas V. I. Leniniga pidas ajakirjandust oma revolutsiooniliste võitlusvahendite arsenalis ülioluliseks relvaks. Nii kutsus Lenin juba 1902. aastal üles looma ülevenemaalist ajalehte: “Kuid selles asi ongi, et ei ole muud vahendit, kujundamaks tugevaid poliitilisi organisatioone, kui ülevenemaaline ajaleht. [...] Seepärast peab meie parteiorganisatsiooni tegevuse põhisisuks ja selle tegevuse tulipunktiks olema niisugune töö, mis on võimalik ja vajalik nii kõige tugevama puhangu perioodil kui ka kõige täielikuma vaikuse perioodil, nimelt poliitilise agitatsiooni töö, mis on ühendatud üle kogu Venemaa, valgustab kõiki elu külgi ja on suu-

²⁷ Barbara A. Misztal, *Theories of social remembering* (Philadelphia: Open University Press, 2003), 22.

²⁸ Halliki Harro-Loit, Ene Kõresaar, “National temporality and journalistic practice: temporalising anniversary events in Estonian television news”, *Trames*, 14 (64/59) (2010), 323–241 (323).

²⁹ Carolyn Kitsch, “Anniversary journalism, collective memory, and the cultural authority to tell the story of the American past”, *Journal of Popular Culture*, 36 (2002), 44–67 (48).

³⁰ Jeffrey K. Olick, *The politics of regret: on collective memory and historical responsibility* (New York: Routledge, 2007), 58.

³¹ Eviatar Zerubavel, *Time maps: collective memory and the social shape of the past* (London: The University of Chicago Press, 2003), 47.

natud kõige laiematesse rahvahulkadesse. Tänapäeva Venemaal ei ole see töö aga mõeldav väga sageli ilmuva ülevenemaalise ajaleheta.³²

Sellistest poliitilistest doktriinidest juhinduvalt alustasidki bolševikud kohe pärast Venemaal võimu haaramist ajakirjanduse natsionaliseerimist ning uut tüüpi ajakirjanduse kujundamist, mille üheks iseloomujooneks sai range allutatud parteilis-ideoloogilisele juhtimis- ja tsensuurisüsteemile. See uut laadi nõukogude ajakirjandus ei teeninud mitte avalikkuse, vaid üksnes riigi ja partei huve, olles kommunistliku ideoloogia kandjaks ja levitajaks (mis on vastupidine anglo-ameerikalikule käsitlusele ajakirjandusest kui sõltumatust neljandast võimust).³³ Kommunistliku ideoloogia arendamise ja levitamise kõrval oli nõukogude ajakirjandus partei võimumehhanismile abivahendiks ka standardite paikapanemisel, seletades oma auditoriumile, kuidas korralikult käituda ja õigeid asju öelda.³⁴

1944. aastal jätkus 1941. aastal sõja tõttu katkenud Eesti sovetiseerimisprotsess. Rahva igapäevaelu ning inimeste mõtlemise ja maailmavaate muutmisesse kaasati kunsti, kirjanduse ja agitaatorite kõrval ka ajakirjandus.³⁵ Eesti NSV-s võeti üle Nõukogude Liidu ajakirjanduse juhtimis- ja kontrollsüsteem, mis järgis ülalkirjeldatud kontseptsiooni ajakirjanduse rollist ja ülesannetest. Nii hakkasid ka Nõukogude Eestis ajakirjandust suunama ja kontrollima partei ning Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsus (Glavlit). Kui parteiorganid andsid üldisi ideoloogilisi suuniseid ning konkreetseid juhiseid üksikute väljaannete kontrollimisel ja tsenseerimisel, siis otseselt ja igapäevaselt tegeles tsensuuriga kõikides valdkondades Glavlit.³⁶

³² V. I. Lenin, "Mida teha?", V. I. Lenin, *Valitud teosed*, 3: 1901–1904 (Tallinn: Eesti Raamat, 1986), 9–179 (152, 166).

³³ Jeffrey Brooks, *Thank you, comrade Stalin! Soviet public culture from revolution to Cold War* (New Jersey: Princeton University Press, 2001), 8–9.

³⁴ Epp Lauk, "Practice of Soviet censorship in the press: the case of Estonia", *Nordicom Review*, 20 (2) (1999), 19–31 (19).

³⁵ Olaf Mertelsmann, "Die Sowjetisierung des estnischen Alltags während des Stalinitismus", *Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale*, Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag, hrsg. von N. Angermann, M. Garleff, W. Lenz (Münster: Lit-Verlag, 2005), 591–610, (602); Olaf Mertelsmann, "Die Expansion von Kultur und Bildung als Stütze des sowjetischen Systems in Estland", *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod: Estland 1939–1953*, hrsg. von O. Mertelsmann (Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2005), 247–260 (256).

³⁶ Tiit Kreegipuu, "Eesti NSV trükiajakirjanduse parteilise juhtimise üldised põhimõtted", *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2009), 155–178 (160, 162, 167). Vt ka Peeter Vihalemm, Marju Lauristin "Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004", *Meediasüsteem ja meediasutus Eestis 1965–2004*, koos. Peeter Vihalemm (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 1–24; Peeter Maimik, "Eesti ajakirjandus nõukogude tsensuuri all", *Eesti ajakirjanduse ajaloo*, IX (Tartu: Tartu Ülikool, 1994); Peeter Maimik, "Tõkked ajalehtede-ajakirjade trükkimise teel enne tsensuuri kaotamist Eestis", *Eesti ajakirjanduse ajaloo*, 10 (Tartu:

Nõukogude totalitaarne režiim püüdis kontrollida, mida mäletatakse ja mida unustatakse, seejuures aktsepteeriti mineviku käsitlemisel vaid ühte, riigi poolt kontrollitud versiooni. Siinkohal arvestati, et just narratiivid pakuvad võimalusi informatsiooni väljajätmiseks või lisamiseks.³⁷ N-ö ametlike narratiivide loomise kõrval pööras nõukogude süsteem tähelepanu ka narratiivides kahtlemisele (nt kontrollküsimused koolieksamitel) ja teadmisele konkureerivatest narratiividest (nt arhiivimaterjalidele ligipääsu piiramine).³⁸ Tiiu Kreegipuu on jõudnud nõukogude müüdi loome uurimisel järeldusele, et nõukogude võim kasutas Eestis ühiskonna sovetiseerimisel ühe komponendina nn kultuuri revolutsiooni ajaloo abi: kommunistliku partei ideoloogide poolt paikapandud põhimõtete järgi koostatud Eesti ajaloo funktsiooniks oli konstrueerida kollektiivne mälu, mis ühelt poolt toetaks võimalolevat režiimi ja teisalt näitaks kehtivat ühiskonnakorda ajaloo vääramatut arengu tulemusena.³⁹ Samuti on tähtpäeva-ajakirjanduse ja käeoleva uuringu aspektist oluline Maarja Lõhmuse seisukoht, et toimetaja töö nõukogude ajakirjanduses oli seostatav otseselt ideoloogiliste müütidega ning vastavate riiklike-poliitiliste sündmustega. Selle tulemusena kujuneski välja nõukogude toimetaja “oma aeg” ja “oma aastaring”, kus tehti keskseks ideoloogilised korduvad sündmused, mille kajastamist toimetajatelt aastast aastasse korduvalt ühel või teisel viisil nõuti.⁴⁰

22. september 1944: narratiivsed mustrid, valim ja meetodika

Wertsch väidab, et venelastele oluliste ajaloosündmuste tõlgendamisel on nad kasutanud “välisvaenlase väljaajamise” skemaatilist narratiivset mustrit.⁴¹ Kõnealust mustrit saab kohaldada konkreetsete tunnusmärkide, sündmuste, kuupäevade ja asjaoludega, kuid selle vandenõu aspekt jääb suhteliselt püsivaks ja koosneb neljast osast: 1) algne situatsioon, kus Vene inimesed elavad rahu ja neid ei ohusta miski; 2) seda rahu rikub võõras jõud või tegur, mis põhjustab raskusi või agressiooni, ehk algavad hädad; 3) kriisi või suurte kannatuste aeg, mil täielikus lüüasaamises kaotatakse

Tartu Ülikool, 1996); Kalju-Olev Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed* (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1996).

³⁷ Wertsch, *Voices of collective remembering*, 73–74, 78.

³⁸ *Ibid.*, 125–132.

³⁹ Tiiu Kreegipuu, “Ajaloos rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960”, *Tuna*, 3 (2007), 46–69 (46, 48).

⁴⁰ Maarja Lõhmus, *Toimetamine: kas looming või tsensuur* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1999), 66.

⁴¹ Wertsch, *Voices of collective remembering*.

peaaegu kõik ja vaenlane püüab Venemaad tsivilisatsioonina hävitada; 4) kangelaslikult ja üksi tegutsenud Vene inimeste võit välisjõudude üle.⁴² Seejuures Wertsch ei väida, et skemaatilist narratiivset mustrit “välisvaenlase väljaajamisest” kasutavad üksnes vene mälukogukonna liikmed ning et ainult nemad saavadki seda kasutada ja neil ei eksisteeri ühtegi teist skemaatilist narratiivi.⁴³

Kuna Nõukogude Eesti trükiajakirjandus oli osa totalitaarse süsteemi poolt tsentraliseeritud juhitud ja parteilis-ideoloogilisele järelevalvele allutatud propagandaaparaadist, siis pidid ka trükimeedia poolt tähtpäevasündmuste kajastamise raames vahendatavad ajalookäsitlused peegeldama nõukogude ajalookirjutust ja -käsitlust. Eeltoodust tulevalt püstitasin oma esimese uurimisküsimuse: kas Tallinna vabastamise sündmuse käsitlus Nõukogude Eesti tähtpäeva-ajakirjanduses sobitub Wertschi skemaatilise narratiivse mustri “välisvaenlase väljaajamine” raamidesse?

Nõukogude totalitaarne režiim akstepteeris vaid ühte, omaenda ideologiseeritud ajalookäsitlust. Samas ei püsinud see ajalookirjutus permanentelt muutumatu: erinevatel perioodidel esitati samu sündmuse erinevalt, mõnikord koguni üksteisele vastukäivaid versioone. Seega võib eeldada, et aastakümnete jooksul pidid muutuma ka Tallinna vabastamisega seotud käsitlused. Wertsch on rõhutanud, et erinevalt skemaatilistest narratiivsetest mustritest on just konkreetsetele narratiivsetele mustritele iseloomulik pidev muutumine paralleelselt ühiskondlik-poliitiliste protsessidega.⁴⁴ Mina käsitlen Tallinna vabastamise päeva narratiivi kui näidet konkreetsest narratiivsest mustrist. Sellest tulenes minu teine uurimisküsimus: kuidas muutus aastakümnete vältel Nõukogude Eesti tähtpäeva-ajakirjanduses Tallinna vabastamise päeva narratiivi kasutamine?

Minu poolt läbi viidud uuringu valimiks olid ajavahemikus 1945–89 Eesti NSV-s ilmunud päevalehtedes Rahva Hää, Noorte Hää ja Õhtuleht Tallinna vabastamise sündmusele pühendatud 299 artiklit. Valim hõlmas nimetatud perioodil iga aasta 22. septembril avaldatud kirjutisi. Juhul, kui ajaleht sellel kuupäeval ei ilmunud, uurisin artikleid vahetult eelneval

⁴² Wertsch, *Voices of collective remembering*, 93; Wertsch, *Collective memory and narrative templates*, 142–43; Wertsch, “Specific narratives and schematic narrative templates”, 57–58; James V. Wertsch, “Kollektiivse mälu valged laigud: Venemaa juhtum”, *Kõige taga oli hirm*, koost. Sofi Oksanen, Imbi Paju, (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010), 459–477 (470–471).

⁴³ Wertsch, *Voices of collective remembering*, 94; Wertsch, “Specific narratives and schematic narrative templates”, 58; Wertsch, *Kollektiivse mälu valged laigud*, 471.

⁴⁴ Wertsch, *Voices of collective remembering*; Wertsch, “Specific narratives and schematic narrative templates”; Wertsch, “Collective memory and narrative templates”.

päeval ilmunud väljaannetest. Valimi hulka loeti kõik konkreetsetes ajalehenumbri Tallinna vabastamisele pühendatud kirjutised, välja arvatud üksikud Eesti Telegraafiagentuuri (ETA) uudised, milles tõdeti tähtpäeva kontekstis vaid toimuvaid tseremooniaid ja pärjapaneku fakti. Samuti ei võtnud ma valimi hulka pidupäevale pühendatud luuletusi.

Analüüsid, kuidas Eesti NSV päevalehtedes anti edasi konkreetsetelt 22. septembril 1944 toimunut, konstrueerisin artiklite põhjal ühte ööpäeva mahtunud ning üksteisega põhjuslikult või loogiliselt seotud sündmuste ja tegevuste diakroonilise jada kirjelduse ehk narratiivi (vt tabel 1). See koosnes omakorda 25 erinevast narratiivi komponendist, millest igauks tähistas kas kronoloogilises järjestuses toodud sündmuste käigu ühte etappi (nt punaarmeerlaste kolonni hargnemine kesklinna jõudes) või mingit otsest linn vabastamise looga kaasnenud väidet (nt fašistide plaan muuta linn varemeteks).

Lugesin konstrueeritava narratiivi komponentideks üksnes need etapid ja väited, mis esinesid uurimisel perioodil erinevates artiklites vähemalt kuuel korral. Erinevates artiklites jutustatud narratiivi komponendid võisid varieeruda oma detailsuses, kuid konkreetse sündmuse põhiolemus pidi jääma samaks. Näiteks mõnikord kirjeldati detailselt Pirita jõel toimunud kokkupõrget vaenlase üksustega, teinekord üksnes tõdeti, et teel Tallinna kohati esmakordselt vastupanu Pirita jõe joonel. Kui mõnes artiklis kirjutati vaid Tallinna nimetuse andmisest linn vabastamisel osalenud üksustele, siis teises loos loetleti üksashaaval üles kõik nimekandmise õiguse saanud üksused.

Tabel 1. Tallinna vabastamise päeva (22. september 1944) narratiivi komponendid

Narratiivi komponendid	Mitmes artiklis esines
Eesti laskurkorpuse dessantgrupp võttis hurraaga vastu teate, et neil tuleb asuda teele Tallinna.	7
See dessantgrupp oli paljurahvuseline: seal oli eestlaste kõrval venelasi, ukrainlasi, valgevenelasi, kasahhe, armeenlasi jt.	11
Dessantgrupi löögijõu üheks põhiosaks olid alampolkovnik Kuslapuu tankipolgu tankid, mida ehtisid sõnad "Nõukogude Eesti eest!".	9
Korpuse komandör kindralleitnant Pärn pani dessantgrupile südamele: "Tungida viivitamata Tallinna ja vabastada linn homme hommikuks!"	11
Kuna sügisööd olid pimedad ja Tallinna poole liikumine aeglustus, siis võeti vastu otsus kõigi tavade vastaselt sõita edasi täistuledega.	16

Narratiivi komponendid	Mitmes artiklis esines
Just seetõttu pidas Ambla teeristil seisnud Saksa liiklusreguleerija dessantgrupp omadeks ning näitas lahkelt lipukesega teed Tallinna suunas.	6
Vaenlase märkimisväärset vastupanu kohati Pirita jõel Jüri küla juures.	31
Tallinnale lähemale jõudes nähti linna kohal suitsupilvi ja tulekahjukuma ning see sundis sõjamehi veelgi kiiremini edasi liikuma.	14
Linna jõudes liikus dessantgrupp mööda Tartu maanteed, lauldes "Kalevite kantsi".	6
Kesklinnas dessantgrupp hargnes: osa liikus sadamasse, osa Balti jaama poole.	14
Leitnant Lumiste suundus oma meestega Toompeale, kus heiskas Pika Hermannitorni punase võidulipu.	82
Peagi jõudis mööda Narva maanteed Tallinna ka 117. laskurkorpuse eelsalk, mis jätkas pärast linna vaenlasest puhastamist edasi liikumist Nõmme kaudu.	9
Ka Tallinna töölised ei oodanud passiivselt, vaid kaitsesid oma algatuslikult tehaseid, takistades niiviisi vaenlase hävituskomandode tegevust.	20
Hitlerlased püüdsid põgeneda meritsi, kuid seal ründas neid Balti laevastik.	14
Tähtsat osa mängis linna vabastamisel ka Balti Laevastiku 1. torpeedokaartide dessant.	9
Tallinlased tervitasid vabastajaid vaimustusega.	27
Oli südamlikke kohtumisi, kus ema leidis poja, naine mehe, lapsed isa.	9
Kuid ilmnis ka, et fašistlik propaganda oli kohalikke Nõukogude vägedega hirmutanud.	7
Fašistid olid plaaninud muuta Tallinna varemeteks.	14
Nii leiti Toompea all ühes galeriis 12 tonni lõhkeaineid ning üldse avastati hiljem 75 mineeritud kohta, kust toodi välja 100 tonni lõhkeaineid ja fugasspomme.	12
Üks vangilangenud Saksa sapöörpataljoni sõdur tunnistas, et lõhkeaine kavatseti asetada Tallinna tähtsamate hoonete alla ning sadamast lahkumisel oli plaan linn õhku lasta.	6
Pärast Tallinna vabastamist pani polkovnik Võrk välja 270 vahiposti pealinna ettevõtete, kaupluste ja asutuste kaitsmiseks rüüstajate eest.	11
Õhtul kell 22.30 saluteeris Moskva Tallinna vabastajatele 24 kogupauguga 324 suurtükist.	32

Narratiivi komponendid	Mitmes artiklis esines
Järgmisel päeval raporteeris polkovnik Vörk Toompea lossi ees kindral Pärnale lahingülesande täitmisest.	8
Eesti NSV pealinna vabastanud üksusi tunnustati neile Tallinna nimetuse andmise või Punalipu ordeniga.	17

Eelkirjeldatud valimist kogutud andmestik võimaldas analüüsi tulemusena hinnata, kas Tallinna vabastamise sündmuse käsitlus Nõukogude Eesti tähtpäeva-ajakirjanduses sobitub Wertschi skemaatilise narratiivse mustri “välisvaenlase väljaajamine” raamidesse ning kuidas aastakümnete vältel muutus Tallinna vabastamise päeva narratiivi kasutamine.

Analüüsi tulemused

22. september 1944 ehk Tallinna vabastamise päev paigutati nõukogulikus ideoloogilis-propagandistlikus ajalookäsitluses üheks verstapostiks revolutsioonilise liikumise loos pärast aastakümnetepikkust töölisrahva võitlust ja nõukogude võimu kehtestamist 1940. aastal. Selle kontseptsiooni järgi ei takistanud Nõukogude väed Saksa okupantidel mitte üksnes oma liiduvabariigi pealinna, vaid koguni Eesti rahvusliku töölisliikumise sünnipaiga hävitamist: “Neil ei õnnestunud kaardilt kustutada meie Tallinnat, Eesti revolutsioonilise töölisliikumise hälli. Tallinnas külvas eesti tööliste hulgas esimesi marksismi-leninismi ideid Ivan Mihhailovitš Kalinin, siin võitles ja langes sotsialismi eest eesti töörahva juht Viktor Kingissepp, tema lähemad kaastöölised Jaan Tomp, Jaan Kreuks, hiljem Johannes Lauristin.”⁴⁵ Seda, et Tallinnale taheti omistada rahvusliku töölisliikumise sünnikoha staatust, näitab ka vabastamise päevale pühendatud tähtpäeva-ajakirjanduse raames avaldatud aruandlus punastele juhtidele püstitatud mälestusmärkidest ning pealinnas asutustele ja tänavate antud nimed.⁴⁶

⁴⁵ H. Uiga. “Vaba, loov linn”, *Rahva Häääl*, 22.9.1954, 2.

⁴⁶ Näiteks 22.9.1950 Õhtulehes deklareeritakse pealinna vabastamise aastapäevale pühendatud artiklis “Vaba Tallinna tõusutee”, et V. I. Lenini ja J. V. Stalini mälestussammaste kõrvale on juba avatud büst J. Lauristinile ning peagi valmivad mälestussambad M. I. Kalininile ja V. Kingissepale. Tallinna tehastele ja ühiskondlikele hoonetele omistati nimesid nagu M. I. Kalinini nimeline Elavhõbealaldite tehas, Kalinini Rajooni Lasteraamatukogu, J. Lauristini nimeline Tallinna Masinatehas, J. Anveldi nimeline Tallinna Internaatkool, J. Tombi nimeline Kultuuripalee, J. Kreuksi nimeline Noorsoo Kultuuripalee, V. Kingissepa nimeline Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater,

Ka 1940. aasta juunisündmusi esitleti kui kommunismi suunas liikumise ühte etappi, mida kõigest ajutiselt katkestas Saksa okupatsioon: “Tallinna vabastamine fašistlikust orjaikkest Nõukogude armee poolt tõendas jällegi eredalt selle ajaloolise sammu õigsust, mille eesti töötav rahvas astus 1940. aastal. Heitnud endalt “iseseisvuse ikke”, astus Eesti võrdõigusliku liikmena teiste Nõukogude Liidu vennasrahvaste perre, mis muutis põhjalikult tema töötava rahva seisukorra, tema saatuse.”⁴⁷

Tallinna vabastamist 1944. aastal näidati seetõttu omakorda kui alanud uut sammu loomulikult arenguteel, mida iseloomustas kogu linna senise ajalooa võrreldes ennenägematu progressitempo ja -maht: “Neli aastat on Tallinn pärast saksa okupantide väljalöömist elanud viljakat, võituderohket, nõukogulikust ülesehitustööhoost pulbitsevat elu, teinud suuri edusamme ja saavutanud kiirema arenemistempo, kui vana Tallinn on kunagi varem näinud oma pika ajaloo kestes.”⁴⁸

Uurimisaluste artiklite analüüsi tulemusena jõudsin järeldusele, et Tallinna vabastamise sündmuste käsitlustest joonistub välja Wertschi skeemaatilise “välisvaenlase väljaajamise”, narratiivi mustri esimene osa, kus eesti töörahvas olevat elanud 1940. aastal pärast astumist Nõukogude Liidu rahvaste perre õnnelikku ning vaba elu, mille jooksul saavutati palju head. “Laiendati ja loodi uusi käitisi. Mõne kuuga likvideeriti tööpuudus. Tööstustoodangu maht suurenes ühe aasta jooksul rohkem kui 60% võrra.”⁴⁹ Mustri teine osa algab esimese õnneliku perioodi katkestamisega “fašistlike anastajate” poolt: “Selle rahuliku elu katkestas fašistliku Saksamaa reetlik kallaletung Nõukogude Liidule.”⁵⁰ Süü katastroofis lasus välisvaenlasel: “Hitlerliku Saksamaa poolt alustatud sõda põhjustas hindamatut kahju ja tohutu suuri inimkaotusi.”⁵¹ Järgnes skemaatilise narratiivse mustri kolmas osa ehk Saksa okupatsiooni kui kannatuste aeg, kus fašistid hakkasid ellu viima oma uut korda: “Vapramaid ja leppimatuid ootas aga verine areveteõindamine ja hukkumine gestapo piinakeldreis. [...] Tallinn pidi muutama täiesti saksa linnaks, ta sai endale neetud nime “Reval”, tema tänavale, mis kujundati sakslaste maitse järgi, ilmusid saksakeelsed sildid. [...]

V. Kingissepa nimeline Tallinna 20. Keskkool, Viktor Kingissepa nimeline Tselluloosi- ja Paberivabrik, V. Kingissepa nimeline Teraviljakombinaat jne. Tallinnas olid Anveldi, Pöögelmani, Kalinini, Tombi, Kreuksi jt nimelised tänavad.

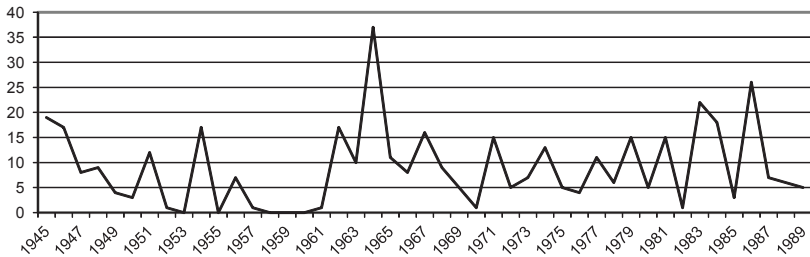
⁴⁷ “Vaba ja õitsev Tallinn”, *Rahva Häääl*, 22.9.1950, 1.

⁴⁸ “Neli viljakat nõukogulikku aastat”, *Rahva Häääl*, 22.9.1948, 1.

⁴⁹ A. Vader, “Kiire arenemise teel”, *Õhtuleht*, 22.9.1944, 1.

⁵⁰ “NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehele ja relvastatud jõudude ministrile Nõukogude Liidu Generalissimusele Jossif Vissariaonovitš Stalinile”, *Rahva Häääl*, 22.9.1946, 1.

⁵¹ A. Laksberg, “Täna on Tallinna vabastamise aastapäev”, *Õhtuleht*, 22.9.1961, 1.

Joonis 1. Narratiivi komponentide arvu muutumine aastatel 1945–89.

See organiseeritud riisumine võttis eriti tohutu ulatuse siis, kui hitlerliku armee olukord rindel lõi võnkuma.⁵² Seda kriisi ja kannatuste perioodi iseloomustati sageli ka illustreeriva statistikaga, näidates, kui palju materiaalselt kahju sakslased põhjustasid. “Kogu kahju, mida tekitas meie vabariigile Saksa okupatsioon, ulatus rahalises väärtuses üle 16 miljardi rubla. [...] Tuletame meelde, et kogu Eesti NSV 1950. a. eelarve ulatus veidi üle ühe miljardi.”⁵³ Skemaatilise narratiivi muistri neljandaks osaks on sünge ajastu lõpp, kus üksnes Nõukogude vägede ja Eesti laskurkorpuse abiga saavutati võit “fašistlike röövullutajate” üle: “Ainult tänu Nõukogude armee ja tema ridadesse kuuluva Eesti Kaardiväe Laskurkorpuse kiirele ning otsustavale edasitungile päästeti meie vabariigi pealinn täielikust hävingust.”⁵⁴ Kannatuste periood lõppes lootustandva ja helge perspektiiviga: “Nõukogude korra tagasitulek andis inimestele uue elumõtte, sisendas veendumust paremale ja õnnelikumale tulevikule.”⁵⁵

Järgnevalt huvitas mind, kuidas muutus Nõukogude Eesti tähtpäevajakirjanduses aastakümnete vältel Tallinna vabastamise päeva narratiivi kasutamine. Uurimisaluse narratiivi raamistik joonistub üldjoontes välja juba 1945. aasta Õhtulehes Arnold Greeni artiklis “Eesti korpus Tallinna vabastamisel”.⁵⁶ Selles artiklis oli 25 narratiivi komponendist olemas 14. Valimisse kuulunud 229 artiklist võis leida narratiivi komponente 105 artiklis ehk siis 46 protsendis artiklitest.

Võrreldes aastatel 1945–89 kasutatud kõigi narratiivi komponentide koguarvu, aastate lõikes kasutatud erinevate narratiivi komponentide arvu ja seda, mitut erinevat narratiivi komponenti kasutati igal aastal,

⁵² “Vaba Tallinn”, *Noorte Hää*, 22.9.1946, 1.

⁵³ J. Undusk, “Meie Tallinna tänapäev”, *Rahva Hää*, 22.9.1964, 3.

⁵⁴ “Viis aastat võidulipu heiskamisest Tallinnas”, *Õhtuleht*, 22.9.1949, 1.

⁵⁵ A. Kründel, A. Belousov, “Kaks töörohket aastat”, *Õhtuleht*, 21.9.1946, 1.

⁵⁶ A. Green, “Eesti korpus Tallinna vabastamisel”, *Õhtuleht*, 22.9.1945, 2.

jaguneb uurimislune periood kaheks. Esiteks ajavahemik 1945–63, mida iseloomustab tervikuna aastate jooksul narratiivi komponentide koguarvu kahanemine, eranditeks vaid aastad 1951 ja 1954 (vt joonis 1).

1945–63 kasutati aastate lõikes erinevates artiklites keskmiselt 6,63 narratiivi komponenti. Igal aastal opereeriti keskmiselt viie erineva narratiivi komponendiga. Neist omakorda kasutati keskmiselt enam 6 komponenti (vt tabel 2).

Tabel 2. Enim kasutatud narratiivi komponendid aastatel 1945–63

Narratiivi komponent	Mitmel korral esines
Leitnant Lumiste suundus oma meestega Toompeale, kus heiskas Pika Hermannini torni punase võidulipu.	32
Tallinlased tervitasid vabastajaid vaimustusega.	11
Vaenlase märkimisväärset vastupanu kohati Pirita jõel Jüri küla juures.	10
Õhtul kell 22.30 saluteeris Moskva Tallinna vabastajatele 24 kogupauguga 324 suurtükist.	8
Fašistid olid plaaninud muuta Tallinna varemteks.	6
Ka Tallinna töölised ei oodanud passiivselt, vaid kaitsesid omaalgatuslikult tehaseid, takistades niiviisi vaenlase hävituskomandode tegevust.	6

Alates 1964. aastast kasutati aga aastate lõikes juba keskmiselt 10,6 narratiivi komponenti. Päevalehed opereerisid aastate lõikes keskmiselt 11 erineva narratiivi komponendiga, millest omakorda igal aastal kasutati keskmisest enam 7 erinevat narratiivi komponenti (vt tabel 3).

Tabel 3. Enim kasutatud narratiivi komponendid aastatel 1964–89

Narratiivi komponent	Mitmel korral esines
Leitnant Lumiste suundus oma meestega Toompeale, kus heiskas Pika Hermannini torni punase võidulipu.	50
Õhtul kell 22.30 saluteeris Moskva Tallinna vabastajatele 24 kogupauguga 324 suurtükist.	24
Vaenlase märkimisväärset vastupanu kohati Pirita jõel Jüri küla juures.	21
Tallinlased tervitasid vabastajaid vaimustusega.	16
Eesti NSV pealinna vabastanud üksusi tunnustati neile Tallinna nimetuse andmise või Punalipu ordeniga.	15
Kuna sügisööd olid pimedad ja Tallinna poole liikumine aeglustus, siis võeti vastu otsus kõigi tavade vastaselt sõita edasi täistuledega.	14
Ka Tallinna töölised ei oodanud passiivselt, vaid kaitsesid omaalgatuslikult tehaseid, takistades niiviisi vaenlase hävituskomandode tegevust.	14

Seega iseloomustab ajavahemikke 1945–63 ja 1964–89 nende erinevus narratiivi komponentide kasutamise intensiivsuses ja mitmekesisuses, sest alates 1964. aastast kasutati varasema perioodiga võrreldes peaaegu kaks korda enam narratiivi komponente. Paralleelselt narratiivi komponentide koguarvuga muutus ka erinevate komponentide rakendamine aasta kohta kaks korda suuremaks ehk siis erinevate narratiivi komponentide kasutamine intensiivistus.

Kui tabelis 3 toodud loetelule lisada, et 1964–89 aastate lõikes keskmiselt kasutatud 11 erinevast narratiivi komponendist mainiti vaid veidi vähem ehk 10 korral veel kolme narratiivi komponenti (s.o “Tallinnale lähemale jõudes nähti linna kohal suitsupilvesid [...]”, “Kesklinnas dessantgrupp hargnes [...]” ja “Hitlerlased püüdsid põgeneda meritsi [...]”), siis on näha, et alates 1964. aastast muutub ka sündmuste kirjeldus varasema perioodiga võrreldes detailsemaks ja sisutihedamaks. Seega muutusid Tallinna vabastamise päevast jutustavad lood 1964. aastast alates tervikuna värvikamaks ja sisult mitmekesisemaks.

Leidmaks, kas uurimisel ajaloolisel perioodil toimus üksikute narratiivi komponentide lõikes kvalitatiivseid muutusi, analüüsin järgnevalt lähemalt viit enamkasutatud narratiivi.

(a) Leitnant Lumiste suundus oma meestega Toompeale [...]

Narratiivi komponendi “Leitnant Lumiste suundus oma meestega Toompeale [...]” juures muutusid aastakümnete jooksul kolm tegurit: lipu heiskajad, punalippude heiskamise koht ning Pika Hermannini torni heiskatud lipu hankimise koht. Esiteks ilmsel ajal vältel muutus lipu heiskajate auastmete ja nimede juures. Kuni 1954. aastani mainiti leitnant Johannes Lumistet Pika Hermannini torni punalipu heiskajana vaid paaril korral. Pärast 1954. aastat oli leitnant Lumiste üldjuhul alati lipuheiskajana nimeiliselt ära mainitud.

1964. aasta Noorte Hääles toodi esimest korda välja fakt, et Lumiste kõrval osalesid lipu heiskamisel ka teised punaväelased – seersant Kangur, jefreitor Einfeld ja jefreitor Nagelman.⁵⁷ Neist kolmest nimest mainiti pärast 1964. aastat vaid Elmar Nagelmani. Kuna leitnant Lumiste langes enne sõja lõppu Kuramaa lahingutes, siis Nagelman oli ainukene, kelle isiklikke mälestusi 22. septembril 1944 Pika Hermannini tornis toimunud hakati hilisematel aastatel avaldama.⁵⁸ Siinkohal väärrib märkimist, et 22. septembri

⁵⁷ I. Serman, “Tallinna!”, *Noorte Hääle*, 22.9.1964, 2.

⁵⁸ Intervjuusid Elmar Nagelmaniga leiab näiteks järgnevates artiklites: T. Allikas, “Lipuheiskajad”, *Õhtuleht*, 22.09.1969, 3; “100 rida spetsialiseerunud autobaasi töötajalt, Suure

1979 Noorte Hääles avaldatud Ivo Pilve artiklis “Sinetab meri, lehvib lipp” kirjutati Nagelmani eesnimeliks Elmari asemel läbivalt Endel.

Teine näide selle narratiivi komponendi muutumisest ajas oli eestlaste poolt Pika Hermannini torni lipu heiskamisest kirjutamise kõrval ka teisest rahvusest punaarmeeelaste poolt Tallinnas lippude heiskamise mainimine. Kui üle paarikümne aasta kirjutati lipu heiskamisest Pika Hermannini torni üksnes umbisikuliselt või siis konkreetset leitnant Lumiste kangelasteost, siis 1971. aasta Rahva Hääle avaldas esmakordselt, et Pika Hermannini torni kõrval kerkis punalipp ka Tallinna raekoja torni.⁵⁹ Alatest 1975. aastast tõdeti üsnagi regulaarselt, et Pika Hermannini torn oli vaid üks objektidest, millele 22. septembril 1944 heisati punalipp.⁶⁰ Nii kirjutasiid päevalehed, et sellel päeval heiskasid Kadrioru lossile punalipu V. Vjurkov, N. Golovan ja I. Kuzin, raekojaale agitaator Iljin ja major Kassejev ning hoonele Mere puisteel (maja hilisema nn ohvitseride maja kohal) kapten Koval ja kapten Medvedenko.

Kolmas tõend narratiivi komponendi muutumisest ajas oli käsitluste muutumine selle kohta, kust saadi punalipp Pika Hermannini torni heiskamiseks. Selle kohta esitasid päevalehed kaks versiooni, millest esimene oli puhtalt ilukirjanduslik.⁶¹ 1947. aastal avaldas Noorte Hääle kirjutise punaarmeeelase leitnant Hänilase jõudmisest Tallinna – ohvitseri tank jäi rikke tõttu seisma ning tema juurde tuli vanem naine ja andis talle punalipu. Naine ütles seejuures: “Hoidsin seda kogu aja teie jaoks. Minge ja viige ta Toompeale!” Kuna jutustuse järgi anti leitnant Hänilasele uus ülesanne, siis oli ta sunnitud lipu omakorda üle andma teisele ohvitserile, kes viiski selle tankil Toompeale.⁶² Teise käsitluse järgi saadi lipp Pärnu maanteelt. Selle kohta leiab esimese vihje aastast 1957, mil Õhtuleht kirjutasi Herbert Viitast, kes andis Pika Hermannini tornis leitnant Lumistele heiskamiseks üle punalipu.⁶³ Paarkümmend aastat hiljem, 1974. aastal, kirjutasi Rahva Hääle Võidu väljakult Toompeale jõudnud leitnant H. Viitast, kellel oli

Isamaasõja veteranilt Elmar Nagelmanilt”, *Õhtuleht*, 22.09.1978, 1; Ivo Pilve, “Sinetab meri, lehvib lipp”, *Noorte Hääle*, 22.9.1979, 2; Ants Tamme, “Puhastava rajuhoona. Kui Toompea kohale heisati võidulipp”, *Rahva Hääle*, 22.9.1984, 3.

⁵⁹ I. Paul, “Tallinn sai taas vabaks”, *Rahva Hääle*, 22.9.1971, 2.

⁶⁰ Punalipu heiskamisest mitmel objektil Tallinnas kirjutavad 22. septembri Eesti NSV päevalehed aastatel 1975–78, 1980, 1983–84, 1988–89.

⁶¹ Küsimust, kust hangiti Pikale Hermannile heisatud lipp, võidi teadlikult vältida. Näiteks ühe seisukoha järgi oli tegemist endise “Laste maailma” kohalt majast võetud haakristlipu narmendava alumise osaga, mis asendati järgmisel päeval propagandafotode tegemiseks organiseeritud lipuheiskamise lavastuse tarvis korraliku punalipuga (vt Jüri Liim, “Punaolevik”, *Kultuur ja elu* <http://kultuur.elu.ee/ke484_punaolevik.htm#top> (12.9.2010)).

⁶² “Lipu üle linna ja sadama”, *Noorte Hääle*, 22.09.1947, 2.

⁶³ M. Benno, “Suurte kogemustega töömees”, *Õhtuleht*, 21.9.1957, 1.

“kaasas praeguse “Laste maailma” juurest hangitud punalipp”, mille leitnant Lumiste pidigi torni heiskama.⁶⁴

Narratiivis punalipu Pika Hermannini torni heiskamise komponendi kasutamine lubas Nõukogude Eesti ja selle pealinna vabastamise loo siduda lipu ja kindlusetorni kui objektiga, mis juba iseenesest kandis sümbolset tähendust põhimõttel, et kelle lipp Toompeal, selle võim linnas ja riigis. Niisamuti võis “punase võidulipuga” Pika Hermannini pidada üheks nähtavaimaks Tallinnas ja Eestis nõukogude võimu kehtestamisega seotud mälestusmärgiks. Tegemist ei olnud sündmuste asukohale tagantjärele püstitatud monumendiga, vaid ajalooliste hetkede vahetu tunnistaja ja toimumiskohaga. Selle silmatorkava märgikandja ja mäluobjekti sümbolset tähendusrikkust aitasid aastakümnete jooksul elus hoida tähtpäeva-ajakirjanduses korduvalt avaldatud fotod ajaloolisest punalipu heiskamise hetkest, Pikast Hermannist Eesti NSV või punalipuga, intervjuud elusolevate lipu heiskajatega ning sündmuste teiste vahetute tunnistajatega.⁶⁵

Lipu heiskajate puhul muutus oluliseks konkreetsete isikute identifitseerimine. Neist kujundati tähtpäeva-ajakirjanduse raames kangelased, keda hakati igal aastal kõigi teiste 22. septembri sündmustes osalenud tuhandete inimeste hulgast esile tõstma. Elmar Nagelmanist sai seejuures ainus elusolev kangelane, kellega kui sündmuste vahetu tunnistajaga avaldati tähtpäeva-ajakirjanduses korduvalt intervjuusid. Aastatega vananevast Nagelmanist avaldatud fotod illustreerisid sümbolset sündmuste kaugenemist kaasajast ja samas tihedat sidet läbi elusoleva tunnistaja aastakümneid tagasi toimunuga.

Kuni 1970. aastate teise pooleni kuulus lipu Pika Hermannini torni heiskamise au eestlastele, legaliseerides seeläbi Punaarmee sissemarssi kui “Eesti oma poiste” kojutuleku. Samas sattus vene nimedega punaväelaste nimetamine leitnant Lumiste ja jefreitor Nagelmani kõrval ühte ajavahemikku partei reaktsiooniga 1968. aasta Tšehhoslovakkia sündmuste ja poliitilis-administratiivse kontrolli süvenemisega ning katsetega luua “nõukogude rahvast”. Seega ei kuulunud punalippude heiskamine Tallinna kohale kui vabastamise üks sümbolsemaid hetki alates 1975. aastast enam ainult eestlastele.

⁶⁴ V. Blumfeldt, “Kuidas võidulipp Toompeale toodi”, *Rahva Hääli*, 22.9.1974, 2.

⁶⁵ Punalipu Pika Hermannini torni heiskamise sümbolse tähenduse olulisuse mõistmisest nõukogude võimude poolt annab märku juba tõsiasi, et sündmust jäädvustati kahe rakursi alt: suunaga Toomkiriku poole ja suunaga Aleksander Nevski katedraali poole.

(b) Õhtul kell 22.30 saluteeris Moskva Tallinna vabastajatele [...]

Kirjutamine suurtükkide kogupaukudest 22. septembri hilisõhtul võimaldas demonstreerida Tallinna vabastamise kui sündmuse tähtsust kogu Nõukogude Liidu mastaabis ning ühtlasi legaliseeris ka sümboolselt Tallinna kui Eesti NSV pealinna “vabastamise”. Kuna saluudiga tervitati “Leningradi rinde vägesid”, siis selgitati sündmusele kohaliku tähtsuse ja legitiimsiooni andmiseks enamikel juhtudel, et just nende vägede hulka kuulus ka 8. Eesti Laskurkorpus.

Selle narratiivi komponendi juures erines aastakümnete jooksul määratlus, kelle auks Moskvast saluteeriti. Läbi kogu uurimiseluse perioodi kirjutati vaheldumisi ja ilma korrapärasuseta kas umbmääraselt, et selle äramärgimise osaliseks said “pealinna vabastajad”, “Tallinna vabastajad” ja “Nõukogude väed” või konkreetset “Leningradi rinde väed, sealhulgas ka 8. Eesti Laskurkorpuse sõjamehed”.

Narratiivi komponendi muutumisest ajas, kus on võimalik eristada selget suundumust ja trendi, saab rääkida alates 1979. aastast. Nimelt Tallinna vabastamise 35. aasta juubeliürituste raames kirjutati esmakordselt, et 1944. aastal lasti saluut “vabastajate auks, teie auks lugupeetud veteranid” ehk siis anonüümsete üksuste nimede asemel võeti edaspidi kasutusele märksa inimlikum, vahetum ja personaalsem käsitlus veteranidest.

(c) Vaenlase märkimisväärset vastupanu kohati Pirita jõel [...]

Seda, et Tallinna vabastamisel ei toimunud pealinnas kaitselahinguid, kinnitavad kaasaegsed uurijad ja sellele viitavad kaudselt ka kõik uuringu valimisse kuulunud artiklid – lahingutest Tallinnas seal ei kirjutata.⁶⁶ Tallinna alistumist lahinguteta tõdetakse otseselt vaid ühes 1975. aasta artiklis: “Nagu teada, Tallinna lähistel ega ka tänavatel ohvririkkaid lahinguid ei olnud.”⁶⁷ Ainsa vastupidise väite esitas 1977. aastal endine 8. armee juhataja kindralleitnant Filipp Starikov: “Ületanud vaenlase visa vastupanu, lähenes rühm 22. septembril kell 11 Tallinnale, kus puhkes vihane võitlus.”⁶⁸ Kahtlemata muutunuks Punaarmee heroiseerimine märksa lihtsamaks, kui Tallinna vabastamise raames saanuks rääkida ühestki tähelepanuväärsest

⁶⁶ Karsten Brüggemann, Andres Kasekamp, “Ajaloopoliitika ja “Monumentide sõda” Eestis”, *Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet Eestis*, koost. Pille Petersoo, Marek Tamm (Tallinn: Varrak, 2008), 70–91, (78); Pekka Erelt, “Otsitakse surnuid”, *Eesti Ekspress*, 29.7.2006.

⁶⁷ K. Mang. “Võidulipud Tallinna kohal”, *Õhtuleht*, 22.9.1975, 2.

⁶⁸ F. Starikov, “8. armee Tallinna vabastamislahinguis”, *Õhtuleht*, 22.9.1977, 1.

lahingust. See oli ka tõenäoliselt üheks põhjuseks, miks näiteks Piritajões toimunud kokkupõrkele omistati regulaarselt sedavõrd suurt tähtsust.

Selle paljukasutatud narratiivi komponendi juures võib näha, kuidas aastakümnete jooksul muutus käsitlus Piritajões Punaarmee poolt kohatud vaenlase üksuse suurusest ning vaenlase osutatud vastupanu tugevusest. Kuid siinkohal ei ole kindlasti tegemist suundumuse ja trendiga, vaid hoopis järjekindluse puudumisega, sest mõnikord räägiti tugevamast vastupanust, teinekord jäeti mulje, et vastupanu peaaegu puudus. Vaenlase tugevust iseloomustati mõistega, mis viitab väikesele üksusele (“tõkestussalk” ja “vaenlase järelsalgad”), märksa suuremale üksusele (“vaenlase grupeering”, “küllaltki arvukas vaenlase grupp”), aga ka ebamäärase suurusega jõududele, mille puhul võib rääkida nii suure- kui väikesearvulisest üksusest (“viimased jõud”, “organiseeritud vastupanu”). Ainult ühel korral toodi välja väidetav vastase tegelik arv: “kahesajast sõdurist ja ohvitserist koosnev”.⁶⁹

Selgelt vastuolulisi fakte esitati vaenlase käsutuses olnud raskerelvade nagu suurtükid ja miinipildujad kohta. Nii kirjutas Õhtuleht 1946. aastal, et “lisaks püsivtulistuspunktidele olid sakslased tõmmanud eesliinile tugevasti suurtükiväge ja miinipildujapatareisid”.⁷⁰ Vastupidiselt sellele väitele kinnitas 1963. aasta Õhtuleht, et vaenlasel puudus “raskerelvade toetus”, 1971. aasta Rahva Hääls tões, et vaenlase grupeeringul olid kasutada vaid “kerged relvad” ning ka 1986. aasta Noorte Hääls kirjutas vaid vaenlase “automaadi- ja kuulipildujatulest”.⁷¹

Vaenlase vastupanu tugevuse iseloomustamisel kasutati väljendeid “esimene tõhus vastupanu”, “raevukas vastupanu”, “meeleheitlik vastupanu”, “tõsisem vastupanu”, kus vaenlane avas “tugeva” ja “ägeda” tule ning asetleidnud tulevahetust iseloomustati kui “lühikest, kuid ägedat lahingut”, “lahingut”, “parajat lahingut”. Kummagi osapoole kaotusi ei mainita ning Punaarmee võit kirjutati tema ülekaalu arvele, kuna erinevalt vaenlasest olid punaarmee laste käsutuses tankid ja liikursuurtükid, mis andsid vastase pihta “marutuld” ja “võimsa tulelöögi”. Ainult ühes sündmuste kirjelduses 1966. aasta Õhtulehes toodi vaenlase edasise vastupanust loobumise põhjusena välja punaarmee laste poolt hitlerlaste varustusbaasina kasutatud kruusaaugu hõivamine.⁷²

⁶⁹ I. Paul, “Tallinn sai taas vabaks”, *Rahva Hääls*, 22.9.1971, 2.

⁷⁰ E. Viires, “Nii vabastati Kalevite kants”, *Õhtuleht*, 21.9.1946, 2.

⁷¹ M. Põdra, “Nii vabastati Tallinn”, *Õhtuleht* 21.9.1963, 2; I. Paul, “Tallinn sai taas vabaks”, *Rahva Hääls*, 22.9.1971, 2; E. Sprit, “Taas kodulinna”, *Noorte Hääls*, 21.9.1986, 1.

⁷² H. Õismets, “Tallinn sai vabaks”, *Õhtuleht*, 22.9.1966, 2.

(d) Tallinlased tervitasid vabastajaid vaimustusega

Demonstreerimine, et tallinlased tervitasid pealinna jõudnud punaarmee-lasi kui vabastajaid pidi tõenäoliselt aitama legaliseerida 1940. aasta juuni-sündmusi ja seeläbi ka Tallinna kui ühe Nõukogude Liidu liiduvabariigi pealinna vabastamist. Mitte vähem oluline oli siinkohal ka apelleerimine rahvuslikele tunnetele – mitmerahvuselise Punaarmee vabastajate hulgas omistati vabastajate kandev roll laskurkorpuse eestlastele.⁷³

Narratiivi komponendis “Tallinlased tervitasid vabastajaid vaimustu-sega” muutus aja jooksul vaheldumisi määratlus, kes konkreetselt tervita-sid linna jõudnud Punaarmeed. Siin olid eristatavad ühelt poolt “inimesed”, “linna elanikud”, “elanikud”, “rahvas”, “tallinlased” ning teisalt klass kui sel-line ehk “töölised”. Mõnikord eristati tavalinlast töölisest ka ühes ja samas artiklis. Näiteks Rahva Hää! kirjutab 1962. aastal: “Tallinlased, kes olid üle kolme aasta äganud fašistliku okupatsiooni kammitsais, tervitasid oma kan-gelaslikke vabastajaid vaimustusega. [...] elanikkond õnnitles Eesti korpuse võitlejaid-vabastajaid. Töölised lausa juubeldasid, kuuldes, et teel Eesti NSV pealinna poole on veel mitukümmend tuhat Eesti korpuse sõjameest.”⁷⁴

Üldisele kuvandile punaväelaste rõõmu ja tervitustega vastuvõtmisest vastandub vaid üks, 1984. aastal Õhtulehes avaldatud intervjuu veteraniga: “Suhtumine meisse ei olnud ühemõõduline. Palju oli neid, kes siiralt rõõ-mustasid meie tagasituleku puhul. Oli neid, kes puhtast uudishimust tulid vaatama ja kuulama, kuidas uue võimu asjamehed välja näevad ja mida nad kavatsevad tegema hakata.”⁷⁵

(e) Ka Tallinna töölised ei oodanud passiivselt [...]

Kirjutamine tööliste omaalgatuslikust ja spontaansest vastupanust sakslas-te võimaldas näidata, et punaarmee-laste kui “omade” Tallinnale lähene-des aktiveerisid pealinnas kogu Saksa okupatsiooni ajal varjatult tegut-senud töölisjõud. Sarnaselt vabastajate tervitamisele tallinlaste poolt sai seeläbi demonstreerida Nõukogude Liidu ühe liiduvabariigi pealinna töö-liste vabastamist fašistlikust okupatsioonist.

⁷³ Ka selle sündmuse kohta on viiteid, et hiljem lavastati dokumentaalkaardrite tarvis Punaarmee soe vastuvõtt tallinlaste poolt. Vt: *Sõja ajal kasvanud tüdrukud*, koost. R. Hinrikus (Tallinn: Tänapäev, 2006), 121; Toomas Kümmel, “Laamendav vene nats, põlev lipp pihus”, *Kes-Kus*, 3 (2007).

⁷⁴ I. Serman, “Unustamatu päev”, *Rahva Hää!*, 22.9.1962, 2.

⁷⁵ H. Allik, “Taaskohtumine”, *Õhtuleht*, 22.9.1984, 3.

Narratiivi selles komponendis muutus aja jooksul loetelu objektidest, mida töölised omal initsiatiivil sakslaste õhkimiskomandode käest päätsid. Nii võib ühest küljest läbi kogu uurimiseluse perioodi leida üksnes põgusat mainimist tööliste vastupanust: “sel hetkel haarasid paljud Tallinna töötajad relvad”, “töölised kaitsesid otsustavalt oma tehaseid”, “mehiselt kaitsesid oma ettevõtteid ka nende töölised”.⁷⁶ Teisalt nimetatakse uurimiselusel perioodil ka üksikuid konkreetseid tehaseid, mille töölised osutasid okupantidele vastupanu: “Punane Krull”, “Ilmarine”, “Pioneer”, “Volta”, “Marat”, “Balti Manufaktuur”, “Karamell”.⁷⁷

Samas kirjutab Rahva Hääl aastal 1982, et Tallinnas alustas mõni päev pärast linna vabastamist tööd 46 ettevõtet, “mille õhkimise relvastatud kaitsesalgad olid ära hoidnud”.⁷⁸ Kuid ainus artikkel, mis Tallinna vabastamise sündmuste raames pühendus üksnes tööliste tegevusele ja sakslaste vastuhakule, oli 1961. aastal Öhtulehes ilmunud kirjutis “Neist, kes päätsid elektrijaama”.⁷⁹

Järeldused

Uuringu tulemused näitasid, et Tallinna vabastamise sündmuse käsitus Nõukogude Eesti tähtpäeva-ajakirjanduses sobitus Wertschi skemaatilise narratiivse mustri “välisvaenlase väljaajamine” raamistikku. 22. septembrit 1944 käsitleti kui paratamatult kulgeva ajaloolise protsessi käigus ühe järjekordse “välisvaenlase” vandenõu likvideerimist. Propaganda ekspluaateeris Tallinna vabastamist kui näidet ühest verstapostist ühiskonna vääramatul liikumissuunal kommunismi poole (vt joonis 2). Linna vabastamine oli oluline pöördepunkt juba ammu pärast “kannatuste aega” alanud eesti tööliikumise ja 1940. aasta juunisündmuste järel. Edasi jätkus kulgemine mööda marksistlik-leninistlikes dogmades ettekirjutatud ja -ennustatud arenguteed kommunismi poole.

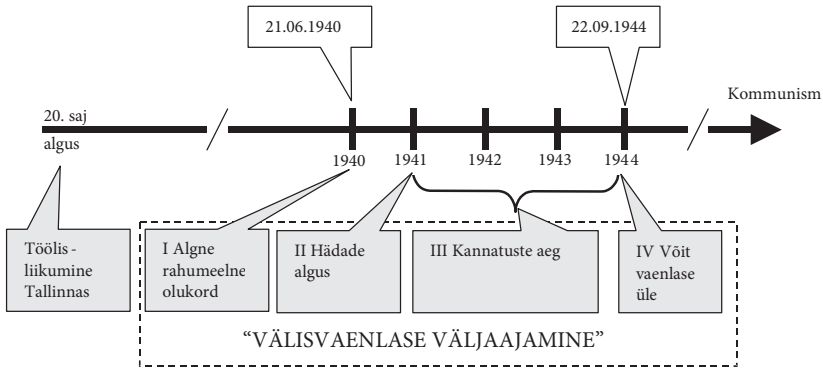
Selle fikseeritud ja stabiilsena püsinud sümboolse tähenduse kõrval transformeerus aga konkreetne narratiivne muster pidevalt, väljendudes aja jooksul muutustes, mis toimusid nii narratiivi kasutamises kui ka selle komponentide sisus.

⁷⁶ “Aasta vabas Tallinnas”, *Öhtuleht*, 22.9.1945, 1; V. Kapp, “Võidulipp Toompeal”, *Rahva Hääl*, 22.9.1964, 3; V. Kassatonov, “Suur ja rõõmus pidupäev”, *Öhtuleht*, 22.9.1984, 3.

⁷⁷ I. Serman, “Unustamatu päev”, *Rahva Hääl*, 22.9.1961, 2; E. Sõgel, “Me tulime! Mee nutusi Tallinna vabastamise päevilt”, *Öhtuleht*, 22.9.1973, 2; R. Spitz, “Millest mõtled, tallinlane?”, *Noorte Hääl*, 22.9.1987, 1.

⁷⁸ A. Pähklimägi, “Kallid rahuaastad”, *Rahva Hääl*, 22.9.1981, 2.

⁷⁹ A. Pähklimägi, “Neist, kes päätsid elektrijaama”, *Öhtuleht*, 22.9.1961, 3–4.

Joonis 2. 22. september 1944 Eestis kui “välisvaenlase väljaajamine” ja järjekordne tähis ühiskonnakorra paratamatul liikumissuunal.

Tooksin siinkohal välja neli tähelepanekut. Esiteks ühildus narratiivi komponentide koguarvu ja mitmekesisuse kasv alates 1964. aastast Nõukogude Liidus ja Nõukogude Eestis toimunud ühiskondlik-poliitiliste protsessidega. Sellele eelnenud perioodi 1945–53 on kirjeldatud kui ajavahemikku, mida iseloomustasid imperialism ja ekspansionism, soov superriigina üles ehitada “sotsialistlik impeerium”, ning ajastut, mil Nõukogude Liit valmistus totaalseks sõjaks.⁸⁰ Neil aastatel viidi Eestis läbi sovetiseerimine nii pehmete vahendite kui ka jõumeetoditega, hävitades siin välja kujunenud poliitilised ja majanduslikud struktuurid, elulaadi, traditsioonid ja kombed ning minnes üle kollektiviseerimisele lõppeesmärgiga “lülitada” Eesti nõukogude süsteemi.⁸¹

Samas tegeles sõjast võitjana väljunud Nõukogude riik kõige selle varjamisega, mis võinuks heita varju tema äsjasele võiduhiilgusele. Üheks selliseks Stalini-aegseks tabuteemaks olid sõjaveteranide ja sealhulgas ligikaudu 2,7 miljoni sõjainvaliidi vaimsed ja füüsilised kannatused.⁸² Teisalt vajas sõjas tohtuid inim- ja materiaalseid kaotusi kandnud riik tööjõudu, mis tähen-

⁸⁰ Vladislav M. Zubok, *Luhtunud impeerium: Nõukogude Liit Külmas sõjas alates Stalinist kuni Gorbatšovini* (Tallinn: Tänapäev, 2010), 131–138.

⁸¹ Jelena Zubkova, “Probleemne tsoon: Balti vabariikide sovetiseerimise iseärasused sõjajärgsel ajal 1944–1952”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. T. Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 184–203; Elena Zubkova, “Éstonskoe delo 1949–1952 gg”, *Mir istorii*, 1 (2001), <<http://www.tellur.ru/~historia/archive/01-01/zubkova.htm>> (23.3.2011); Jelena Zubkova, *Baltimaad ja Kreml 1940–1953* (Tallinn: Varrak 2009), 98.

⁸² Beate Fieseler, “Arme Sieger: die Invaliden des Großen Vaterländischen Krieges”, *Osteuropa*, 55:4–6 (April-June 2005), 207–218 (207–209).

das, et ka sõjaveteranidelt oodati panust majanduse taastamisel.⁸³ Seega oli Stalinil vaja veteranide lojaalsust ja tegutsemist, aga mitte oma minevikumälestustes elamist.⁸⁴ Vladislav M. Zubok on väitnud, et ka uue sõja ootus välistas arvamuse, nagu peaksid inimesed pärast sõda “mõnda aega taastuma”, ning see tähendas hoopis materiaalsete ja inimressursside mobiliseerimist ja ühiskonna puhastamist sisevaenlastest: “Sotsialistlik impeerium kasutas enda huvides ära miljonite venelaste ja mittevenelaste, maa põlisrahvaste kannatlikkust, illusioone ja kannatusi. [...] Seda usu ja illusioonide püramiidi kroonis Stalini kui ilmeksimatu juhi kultus.”⁸⁵ Kõnealune ajastu lõppes 1956. aastal Hruštšovi “Salajase kõnega” ja kommunistliku partei XX kongressi otsusega öelda lahti usust sõja möödapääsmatusse.

Tallinna vabastamisele pühendatud artiklites ajavahemikul 1948–51 sõjaveteranidest praktiliselt ei kirjutatudki. See ühtib perioodiga, mida on iseloomustatud kui ajastust, mil Nõukogude režiim karmistas hirmus reformimõtete ees tsensuuri sõjamälestuste üle.⁸⁶ Ainuüksi 8 miljonit demobiliseeritud sõdurit oli mõjukas sotsiaalne jõud, mis võinuks politiseerituna kujutada tõsist ohtu valitsevale režiimile.⁸⁷ Need mehed ja naised – veteranid – olid üle elanud rängad sõjakatsumused ning tundsid ennast võitjatena, kellel olnuks justkui moraalne õigus kodumaa asjades kaasa rääkida. Paljud veteranid olid sõjaretkel Baltimaades, Austrias ja Saksamaal näinud, et ka nende maade lihtsad talunikud elasid vihatud ja “loomulikule hukule määratud” kapitalistlikus süsteemis märksa jõukamalt kui sama klassi esindajad “viljastavas” nõukogude süsteemis. Kõik see tekitas sõjajärgses nõukogude ühiskonnas usu eelseisvatesse muutustesse ja lootusrikka õhkkonna, mida on kirjeldatud kui “spontaanset destaliniseerimist”⁸⁸, või viitega Venemaal pärast Napoleoni-vastast võidukat sõjakäiku valitsenud meeleoludele kui “neodekabrismile”⁸⁹. Kuid need lootused osutusid asjatuteks, sest Stalin ei kavatsenud midagi muuta. Otse vastupidi: režiim jätkas liikumist “etteantud

⁸³ Beate Fieseler, “The bitter legacy of the “Great Patriotic War”: Red Army under late Stalinism”, *Late Stalinist Russia: society between reconstruction and reinvention*, ed. by Juliane Furst (London and New York: Routledge, 2005) 46–61 (46).

⁸⁴ Catherine Merridale, *Night of stone: death and memory in twentieth-century Russia* (New York: Viking Benguin, 2001), 248.

⁸⁵ Zubok, *Luhtunud impeerium*, 100.

⁸⁶ Orlando Figes, *Sosistajad: eraelu Stalini Venemaal* (Tallinn: Varrak, 2010), 506; Merridale, *Night of stone*, 249–250; Catherine Merridale, *Ivani sõda* (Tallinn: Tänapäev, 2007), 370.

⁸⁷ Jelena Zubkova, *Russia after the war: hopes, illusions, and disappointments, 1945–1957* (New York: M. E. Sharpe, 1998), 105.

⁸⁸ Merridale, *Night of stone*.

⁸⁹ Zubkova, *Russia after the war*.

kursil”, repressioonid ei kadunud kuhugi ning neist ei säästetud ka sõjaveterane ja -kangelasi. Nõukogude Liit keeldus Stalini eluajal tunnistamast sõja sotsiaalseid tagajärgi ehk uue staatusega grupi – veteranide (sh invaliidid) – teket. Nii kaotati 1947.–48. aasta majandusraskustest tulenevalt hulk sõjaveteranide privileege ning aastatel 1947–65 ei tähistatud Suure Isamaasõja võitu isegi riikliku puhkepäevana.⁹⁰ Sõjaveteranide endi huvide tarvis loodi Nõukogude Liidus alles 1956. aastal Nõukogude Sõjaveteranide Komitee, kuid selle tegelikuks ülesandeks ei olnud olla veterane liitev massiorganisatsioon, pigem oli eesmärgiks rahvusvahelise propaganda tegemine.⁹¹

Seevastu pühendati alates 1960. aastate teisest poolest Tallinna vabastamise tähtpäeva raames üha rohkem lugusid konkreetsetele sõjaveteranidele, andes sealjuures sõna ka neile endile. Teisisõnu: tehti suur samm personifitseerimise suunas ja sõjaveterane hakati näitama kui “inimesi meie hulgast”, kellel oli rääkida oma lugu. Veteranide pajatuste avaldamises mängis oma rolli ka 1964. aastal Nõukogude Liitu juhtima asunud Leonid Brežnevi katse luua sõjamüütidega ühtsustunnet. Võidu tähistamist hakati siis kasutama avaliku lojaalsuse demonstreerimiseks ja Brežnevi režiimi poliitiliseks seaduspärastamiseks.⁹² Seda katset iseloomustas sõnum, et rahvas oli ühtselt võidelnud, noored inimesed olid elu andnud ja järeltulevad põlvkonnad olid mineviku ees võlglast.⁹³ Catherine Merridale nimetab seda ajastut “konkreetsuse ja sõnamulina kuldajaks”, kus keskealisi veterane ärgitati patriootlikke rolle täitma: neid õhutati minema koolidesse, rääkima lahingutest, nakatama noori romantiliste kujutluspiltidega. Oma osa veteranide personifitseerimisel oli kindlasti ka 1964.–65. aastal Tallinna vabastamise ja Suures Isamaasõjas saavutatud võidu 20. aastapäeva tähistamise eufoorial. Seejuures jälgis režiim 1960.–70. aastatel hoolikalt ka kõige autoriteetsemate sõjakangelaste memuaaride juures, et nende sisu oleks kooskõlas juba varem avaldatud materjalidega ning see tähendas muidugi jätkuvalt sõjaaegsete rüüstamiste, kannatuste ja repressioonide mahavaikimist.⁹⁴

Teiseks näitasid Tallinna vabastamise päeva narratiivi uurimise tulemused, kuidas konkreetne narratiivne muster aastakümnete jooksul sisuliselt

⁹⁰ Mark Edele, *Soviet veterans of the Second World War: a popular movement in an authoritarian society 1941–1991* (London: Oxford University Press, 2008), 193, 195; Beate Fieseler, “Nishie pobediteli: invalidy Velikoï Otechestvennoï voiny v Sovetskom Sojuze”, *Neprikosnovennyĭ zapas*, 2–3 (40–41) (2005), <<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/fi33.html>> (24.3.2011).

⁹¹ Edele, *Soviet veterans*, 164.

⁹² Figes, *Sosistajad*, 663.

⁹³ Merridale, *Ivani sõda*, 382.

⁹⁴ Merridale, *Night of stone*, 273–274; Merridale, *Ivani sõda*, 382.

muutus. See asjaolu omandab erilise tähenduse, arvestades asjaolu, et uurimisalune narratiiv tegeles kõigest ühe ööpäeva jooksul toimunud sündmustega – näib, et aastakümnete jooksul ei olnudki nii lihtne või ei soovitudki 1944. aasta septembrikuus loetud tundidel toimunust ühtmoodi jutustada. Narratiivi komponentide muutumist võisid mõjutada mitmed tegurid. Näiteks, milline oli teatud ajaperioodile iseloomulik propaganda rõhuasetus: 1950. aastatel ei pööratud sõjaveteranidele tervikuna erilist tähelepanu, rääkimata sellest, et oleks kirjeldatud detailrikkalt nende poolt sõjas läbielatud. Seevastu, mida enam antakse alates 1964. aastast sõna veteranidele endile, seda rohkem hakkab narratiivi juures ilmnema uusi fakte ja aspekte ning seda mitmekesisemaks narratiiv muutub.

Siinkohal tuleb lugude autorite poolt kasutatud veteranide hulgas kindlasti eristada endiseid kõrgeid ohvitseri ja poliitöötajaid n-ö lihtsõduritest-tavaveteranidest. Esimesed püsisid oma jutustuses suhteliselt standardse Tallinna vabastamise kirjelduse juures, viidates seejuures lahingpäevikutele ja ajalooramatutele. Teise rühma moodustasid aga veteranid, kes osalesid meenutataval ajaloolisel päeval mingi konkreetse sündmuse juures või kellel paluti rääkida vaid omaenda mälestusi 22. septembrist 1944. Personaalsete mälestuste aktsepteerimine leheveergudel tõi omakorda kaasa narratiivi erinevate komponentide sagedasema muutumise.

Kindlasti oli oma osa narratiivi komponentide muutumisel ka vajaduses mõned sellel ajaloolisel päeval toimunud sündmused maha vaadata või siis uute, propaganda huvides rakendatavate asjaolude ilmsikstulek. Vähemoluline ei ole ka tõsiasi, et 22. septembril 1944 Tallinnas tegelikult juhtunust puudus erinevatel põhjustel täielik ülevaade või vähemalt avalikustatav versioon sellest. Nõukogude propagandas ei tehtud sellest ka saladust. Näiteks 1973. aasta Õhtulehes tõdeti: “Aastatega on tulnud juurde uusi tõsiasju, ja kui see faktide juurdevool jätkub, siis täiustub pilt kangelaslikkuse massilisusest.”⁹⁵ Paar aastat hiljem tunnistab sama ajaleht: “Sündmused Tallinna vabastamisel arenesid kiiresti. On mõistetav, et lahingute üksikasjad jäid osavõtjatel kirja panemata. Nüüd on need aja jooksul tuhmunud.”⁹⁶ Tõsiasjast, et sündmuse rekonstrueerimisega tegeleti jätkuvalt, andis märku ka ajalehe vahendusel lugejatelt abi küsimine vanadel fotodel jäädvustatud sündmuste toimumiskohtade ja isikute tuvastamisel.⁹⁷

⁹⁵ E. Sõgel, “Me tulime! Meenutusi Tallinna vabastamise päevilt”, *Õhtuleht*, 22.9.1973, 2;

⁹⁶ K. Mang, “Võidulipud Tallinna kohal”, *Õhtuleht*, 22.9.1975, 2.

⁹⁷ Näiteks A. Pähklmägi palve 22.9.1971. aasta Õhtulehes ja A. Tamme palve 22.9.1978. aasta Noorte Hääles.

Kolmandaks näitas Tallinna vabastamisele pühendatud tähtpäeva-ajakirjandus, kuidas nõukogude propaganda kasutas oma päevapoliitilistes huvides väga intensiivselt ära ühte konkreetset mälestuspäeva. Nimelt ei esinenud kõik narratiivi komponendid korruga üheski uurimiseluses artiklis. Kõige täiuslikumad ehk siis kõige rohkem narratiivi erinevaid komponente sisaldavad artiklid olid otseselt 22. septembri 1944 sündmusi kirjeldavates lugudes. Nendes, üksnes vabastamise päeval toimunud jutustavates lugudes oli keskmiselt viis narratiivi komponenti, kuid põhjalikumates ja ülevaatlikumates kirjutistes esines üle kümne komponendi. Samas laenati meelsasti narratiivi komponente teistesse Tallinna vabastamisele pühendatud lugudesse, mis otseselt ei tegelenudki ajaloolistest sündmustest detailse ülevaate andmisega. Selliseid kirjutisi oli 175 ehk siis 76 protsenti 229-st uurimiselusest artiklist. Näiteks tähtpäevale pühendatud juhtkirjade või pealinna võimufunktsionäärade nime all ilmunud faktirikaste, linna arengut iseloomustavate artiklite puhul olid levinumateks narratiivi komponentide laenudeks punalipu heiskamine Pika Hermannini torni, tööliste vastupanu, vabastajate tervitamine tallinlaste poolt ning vabastajatele auks lastud suurtükisaluudid Moskvast. Samuti kasutati nii Tallinna vabastamisele pühendatud artikleid kui ka narratiivi komponente ära erinevate propagandakampaaniate raames, nagu näiteks pealinna taastamistööd, kommunistlik ülesehitustöö, stahhaanovlik liikumine, rahvusvaheline rahuvõitlus jne. Seega teenis tähtpäeva-ajakirjandus otseselt päevapoliitilise propaganda huvisid ning koos selle ülesandega muutus aja jooksul ka narratiivi komponentide valik ja nende kasutamise sagedus.

Neljandaks ilmnes, et Tallinna vabastamise mälestamisega kaasnes algusest peale ja jätkus aastakümnete vältel kuni sõnavabaduse taastamiseni Nõukogude Liidule iseloomulik fenomen – avalikult räägiti vaid ametlikust ajalookäsitlusest ja seda isegi siis, kui teati tegelikku, hoopis vastupidist tõde. Sellist nähtust on võrreldud skisofreenilise ja sürreaalse olukorraga, kus vaim ja isiksus lõhestusid ning tõde ja erimeelsused suruti alla, avalikult tehti režiimiga koostööd, teeseldes sealjuures, et usutakse ametliku propaganda iga sõna.⁹⁸ Orlando Figes on tõmmanud paralleeli nõukogude inimeste ja näitlejate vahele, kes jälgivad oma esitust, olles valusalt teadlikud oma privaatse ja avaliku mina erinevustest.⁹⁹ Hoolimata tõest tuli avalikkuse ees rääkida ühte- ja sedasama, jääda kindlaks ühele versioonile,

⁹⁸ Richard Pipes, *Kommunism* (Tartu: Ilmamaa, 2005), 85; Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera, *Balti riigid: sõlтеаastad 1940–1999* (Tallinn: Koolibri, 1997), 199.

⁹⁹ Figes, *Sosistajad*, 514–515.

elada tuli topeltstandarditega.¹⁰⁰ See väljendus nii topeltmõtlemises, kus ühte nähtust tõlgendati kahest täiesti vastandlikust väärtus-normatiivsetest alusest lähtudes, kui ka sellisest mõtteviisist tulenevas igapäevases käitumises, kus peteti, valetati võimudele, teeseldi, et ollakse keegi teine, tehti moraalselt ebameeldivaid kompromisse jmt sageli ainult ellujäämise nimel.¹⁰¹ Kogu nõukogude elu oli selliste fiktsioonidega läbi põimitud.¹⁰²

Seejuures iseloomustas nõukogude süsteemi ka ametlike käsitluste muutumine aja jooksul, erinemine ja mõnikord üksteisega vastuollu sattumine. Wertsch on selle aspekti näitena tõstatanud küsimuse, et kellele siis lõpuks kuulus Teise maailmasõja võitmise au: 1949 kuulus see Stalini-le, 1955 kommunistlikule parteile ja 1976 võinuks arvata, et Brežneville. Asja tegi keerukamaks see, et nõukogude inimestel tuli seejuures teeselda, vähemalt avalikus sfääris, et eelmisi versioone ei esinenudki, ning vältida isegi mainimast midagi sellist, millest võiks arvata, et nad teadsid eelmise versiooni olemasolust.¹⁰³

Ka Nõukogude Eesti päevalehed salgasid peaaegu oma eksistentsi viimase hetkeni maha rea fakte Tallinna vabastamise sündmustest nagu näiteks Tallinna pommitamise veel 22. septembri hommikul, Otto Tiefi valitsuse loomise, linnas toime pandud vägivaldteod, repressiivaparaadi käivitamise Punaväe saabumisel jne. Nõukogude režiim kehtestas oma käsitluse Tallinna vabastamisest ning püüdis halastamatult lämmatada sellega konkureerivaid ja ametlikust versioonist eristuvaid lugusid.

Kuivõrd edukas sai Nõukogude režiim olla Tallinna vabastamise sündmuste omapoolse ametliku käsitluse rahva mällu jäädvustamisel? Eesti kontekstis tuleb tõdeda, et avalikult jutustatava ametliku ajaloo kõrval eksisteerisid topeltstandarditega Nõukogude Eesti ühiskonnas paralleelselt

¹⁰⁰ Merridale, *Ivani sõda*, 204.

¹⁰¹ Aili Aarelaid-Tart, "Double mental standards in the Baltic Countries – three generations", *The Baltic countries under occupation: Soviet and German rule 1939–1991*, ed. by A. M. Köll (Stockholm: Stockholm University Proceedings, 2003), 215–228 (215); Aili Aarelaid-Tart, *Cultural trauma and life stories* (Helsinki: Kikumora Publications, 2006), 97. Vt ka: Aili Aarelaid-Tart, "Kaks mudelit eestlaste kohanemisel Teise maailmasõja järel aset leidnud kultuurireaalsuse kontekstuaalsete muutustega", *Kultuur ja mälu: konverentsi materjale*, toim. T. Anepaio, E. Kõresaar (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001), 174–197; Aili Aarelaid-Tart, "Topeltmõtlemise kujunemine sovjetiajal", *Akadeemia*, 4 (2002), 755–773; Aili Aarelaid-Tart, "The Estonians' adaption to new cultural realities", *Paper presented at the Fourth Nordic Conference on the Anthropology of Post-Socialism*, (April 2002); Aili Aarelaid-Tart, "Problemŷ adaptci k novŷm kulturnŷm realiŷam v zerkale biograficheskogo metoda", *Sotsiologičeskie Issledovaniŷa*, 2 (2003), 59–67.

¹⁰² Imbi Paju, "Valel on pikad jäljed", *Kõige taga oli hirm*, koost. Sofi Oksanen, Imbi Paju (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010), 176–196 (178).

¹⁰³ Wertsch, *Voices of collective remembering*, 81.

ka varjatud mälestused ja jutustused sündmustest “nii nagu nad tegelikult olid”. Ametlikule ajaloole alternatiivseid ja vastanduvaid tõlgendusi pakkuvateks mälukandjateks olid vanem põlvkond ja intiimsed ringkonnad nagu perekond ja sugulased.¹⁰⁴ Eesti ja eestlaste identiteedi ja mälu puhul on selles kontekstis oluline ka tõsiasi, et väiksearvuline rahvas, kus “iga teine on tuttav ja iga neljas on sugulane”, oli omavahel tihedalt seotud sugulastest, sõpradest, kooli-, ülikooli- ja sõjakaaslastest, ühe küla inimestest või ühe seltsi liikmetest koosnevate võrgustikega.¹⁰⁵

Niisamuti ei suutnud nõukogude võim Eestit kunagi täielikult ära lõigata Lääne avatud maailmast. Näiteks läbi kogu nõukogude perioodi kuulati keelust hoolimata lääne raadiojaamu, mille edastamist õnnestus või mudel paremal juhul vaid häirida, ning Põhja-Eestis vaadati alates 1960. aastatest aktiivselt Soome televisiooni.¹⁰⁶ Need inimesed, kes ise ei tegele-
 nud salaja välismaiste raadiosaatjate kuulamisega, said seal edastatust sageli ikkagi teada oma naabrite ja sõprade vahendusel.¹⁰⁷ Oma roll alternatiivse informatsiooni vahendamisel oli ka kirjavahetusel ja hilisemal perioodil aset leidnud kohtumistel Lääneriikides elavate sugulaste-tuttavatega, kultuurikontaktidel ja turismil.¹⁰⁸ Niisamuti eksisteeris Nõukogude Eesti ajakirjanduses kõrvalekaldeid “parteipoliitilisest liinist”, mis väljendus paralleelselt ideoloogilise diskursuse kõrval vaikivat vastupanu kandva opositsioonilise ja kriitilise diskursuse olemasolus.¹⁰⁹ Seega võib kokkuvõtteks öelda, et vaatamata kõigile repressioonidele eksisteeris ajalooteadvuse ja -kogemuse pluralism, ajalugu ei olnud sotsialismi ajal ühtlik, kuigi seda püüti järjekindlalt ühelaadiliseks muuta.¹¹⁰

¹⁰⁴ Terje Anepaio, ““Eesti mäletab!?” Repressiooniteema retseptatsioon Eesti ühiskonnas”, *Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive*, koost E. Kõresaar, T. Anepaio (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003), 206–230 (208); Ene Kõresaar, “Collective memory and the politics of experience in Estonian post-Soviet life stories”, *Memories and visions*, ed. by O. Ronström, U. Palmenfelt (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005), 45–87 (48–49).

¹⁰⁵ Mertelsmann, “Die Sowjetisierung des estnischen Alltags”, 609.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 603; Olaf Mertelsmann, “Introduction”, *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, ed. by O. Mertelsmann (Tartu: Kleio, 2003), 9–17 (15); Mati Graf, *Kalevipoja kojutulek: 1978. aasta poliitilisest pööripäevast 1988. aasta Suveräänsusdeklaratsioonini* (Tallinn: Argo, 2008), 130–182.

¹⁰⁷ Olaf Mertelsmann, “Trophy films and Western radio broadcasting as a window to the world in post-war Estonia”, *Central and Eastern European media under dictatorial rule and in the early Cold War*, ed. by O. Mertelsmann (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2011), 61–74 (68).

¹⁰⁸ Misuinas, Taagepera, *Balti riigid*, 121–122, 168–171, 204–207, 224–227.

¹⁰⁹ Epp Lauk, Tiiu Kreegipuu, “Was it all pure propaganda? Journalistic practices of “silent resistance” in Soviet Estonian journalism”, *Acta Historica Tallinnensia*, 15 (2010), 167–190 (169).

¹¹⁰ Ene Kõresaar, *Elu ideoloogiad* (Tartu: Greif, 2005), 22.

Eesti koos teiste Balti riikidega jäidki Nõukogude Liidu koosseisus “veidraks moodustiseks” ja “probleemseks piirkonnaks”, kus rahvaste ühiskondliku teadvuse lahutamatuks osaks olid varjatud või avalikud nõukogudevastased meeleolud, ning mida seetõttu ei suudetudki lõplikult nõukogulikku süsteemi sobitada.¹¹¹ Või nagu Romuald J. Misiunas ja Rein Taagepera on seda eripära iseloomustanud: “Pärast aastakümneid väldanud pidevat valitsemist oli alluvus Moskvale ikka veel midagi niisugust, mida tuli pigem “saavutada” kui “säilitada””.

Aastakümneid kasutusel olnud Tallinna vabastamise päeva ametlikku narratiivi hakati ümber kirjutama alles nn avalikustamise-uumise ajastul. Peeter Larin tõdes 1989. aastal *Õhtulehes*: “Tallinna pealetungioperatsioonist kokkuvõtet tehes peab märkima, et paljusid selle sündmuse üksikasjasid ja asjaolusid on seni veel vähe uuritud, analüüsitud ja avalikustatud. Aeg oleks teha põhjalik uurimus ja anda täpne riigiõiguslik hinnang Eesti Vabariigi Rahvuskomitee tekkimisele.”¹¹² Larin avalikustas 1988. aastal Otto Tiefi ja Johan Pitka katse kuulutada välja “kodanlikku vabariiki”, seadis kahtluse alla Balti laevastiku osalemise Tallinna vabastamisel ning tunnistas pealinnas tööd alustanud Balti sõjalaevastiku sõjatribunali “üheks julmemaks omataoliste asutuste hulgas”.¹¹³

1980. aastate teise poole murrangulisusele tähtpäeva-ajakirjanduses viitas Larini avaldustega 1989. aastal kõrvuti avaldatud EKP Tallinna Linnakomitee Tallinna Rahvasaadikute Nõukogu tervitus Eesti NSV pealinnas vabastajatele. Selge signaali ajastu ja diskursuse muutusest annab selles partei tervituses järgmine lause: “Nüüd, kui enamik linna vabastajaid ja vanema põlvkonna tallinlasi on pensionil, jätkavad nende tööd noored, korraldavad ümber meie majandust ja poliitikat ning püüdvad rahulike, demokraatlike vahenditega õigusriigi poole.”¹¹⁴

Nn perestroika ja Eesti Vabariigi taasiseseisvumise perioodil ei leidnud Tallinna vabastamise sündmus 22. septembri päevalehtedes enam kajastamist: tähtpäeva ignoreeriti 1989–94 Noorte Hääles¹¹⁵, 1990–92 Rahva Hääles ja 1990–94 *Õhtulehes*. Kuid pärast lühikest vaikimisperioodi hakati

¹¹¹ Zubkova, *Baltimaad ja Kreml*, 9, 250.

¹¹² Peeter Larin, “Kahel pool rindejoont (45 aastat Tallinna vabastamisest)”, *Õhtuleht*, 22.9.1989, 1.

¹¹³ Larin, “Kahel pool rindejoont”; Peeter Larin, “Eesti mandri vabastamislahingud. 44 aastat tagasi vabastas Nõukogude armee Tallinna”, *Õhtuleht*, 22.9.1988, 1.

¹¹⁴ EKP Tallinna Linnakomitee Tallinna Rahvasaadikute Nõukogu, “Kallid sõjaveteranid, tallinlased”, *Õhtuleht*, 22.9.1989, 1.

¹¹⁵ Noorte Hääle ilmus alates 1990. aastast nime all Päevaleht. 1995. aastal ühinesid Hommikuleht, Päevaleht ja Rahva Hääle ajaleheks Eesti Päevaleht.

senisest tähtpäevast rääkima hoopis uues kontekstis. Nii avaldas 1994. aasta Õhtuleht vastandlikud arvamused selle kohta, mida hakata peale Tõnismäe mälestussambaga: kahe autori arvates tulnuks see muuseumi paigutada, ühe arvates jätta oma kohale.¹¹⁶ 1995. aastal Eesti Päevalehes “Nõukogude armee sissemarsist Tallinna” 51 aasta möödumise puhul ilmunud artiklis “Pronkssõdur ootab otsust” tutvustati linnavalitsuse otsust kujundada olemasolev mälestusmärk kõigi Teises maailmasõjas Eestis langenute mälestusmärgiks.¹¹⁷ 1993. aasta Rahva Häälest ja 1995. aasta Õhtulehest leiab üksnes mälestustele tuginevad lood nn Pitka-poiste tegevusest Nõmmel ja eestlaste vastupanust Punaväele Tallinnas ja selle lähistel 22.–23. septembril 1944.¹¹⁸

Sealsamas ilmneseid esimesed märgid, mis viitavad järk-järgulisele sotsiaalsele vastandumisele ja tähtpäeva politiseerumisele. 1994. aasta Õhtulehes avaldati lühisuudis: “Vene kogukond Eestis ei kavatse 22. septembril kasutada Eesti-vaenulikeks väljaastumisteks,” ütles ETAle Eesti vene kogukonna vanem Aleksei Zõbin. “Täna on kavas asetada Tõnismäel asuva mälestussamba juurde lilli.”¹¹⁹ 1995. aasta Eesti Päevaleht kirjutas: “Eesti Veteraniorganisatsioonide Liidu esimees Pjotr Purro ütles, et veteranid viivad täna pärgi ja lilli tundmatu sõduri hauale sõjaväekalmistul ning Tõnismäe ausambale. Monumendi juures miitingut kavandatud ei ole.”¹²⁰ 2007. aasta nn pronksiöö rahutusteni oli jäänud veidi rohkem kui 10 aastat.

ABSTRACT: Playing with memory: coverage of the events of 22 September 1944 in Soviet Estonia's daily press from 1945–1989

After the Red Army once again invaded Estonia in 1944, the Soviet authorities in Estonia re-launched the sovietization process that they had started

¹¹⁶ Ahti Mänd, “Hopakk pronksskulptuuri ümber”, *Õhtuleht*, 22.9.1994, 20; David Slomka, “Ajalugu ei saa ümber teha”, *Õhtuleht*, 22.9.1994, 20; O. Saar, “Kena pargikene, ilma igasuguste “saabasteta””, *Õhtuleht* 22.9.1994, 20.

¹¹⁷ Marika Milve, “Pronkssõdur ootab otsust. Täna möödub 51 aastat Nõukogude armee sissemarsist Tallinna”, *Eesti Päevaleht*, 22.9.1995, 3.

¹¹⁸ Avo Suurvärav, “Nõmme “vabastamine” 1944. aasta septembris”, *Õhtuleht*, 22.9.1995, 3; Mati Mandel, “22. ja 23. september 1944 Tallinna-Pärnu maanteel”, *Rahva Hääle*, 22.9.1993, 5.

¹¹⁹ “Vene kogukond toob Tõnismäele lilli”, *Õhtuleht*, 22.9.1994, 3.

¹²⁰ Milve, “Pronkssõdur ootab otsust”, 3.

in 1940 but was interrupted by the war. One part of this process was the so-called rewriting of history. In the course of the revision, the unpleasant side of communist ideology and policy was toned down, and circumstances and events were created and emphasized to serve the new regime's worldview and political interests.

The Red Army reaching Tallinn on 22 September 1944 was, from the perspective of Estonian sovietization and historical aspects, an important event because it allowed the Soviet Union to show how the capital city of one Soviet republic was freed from its German occupiers. Since Red Army troops had surged into Tallinn in 1944 meeting essentially no resistance, the Soviet press had no reason to talk about the city being liberated with huge numbers of casualties and fierce battles, so it can be argued that the Soviet authorities, in later years, gave the events of 22 September 1944 a particular symbolic meaning, which resulted in the Soviet Estonian press regularly devoting a day to remembrance of the event. This annual press parade about the Red Army marching into Tallinn shaped the story about the events of 22 September 1944 into a narrative. Indeed the regular repetition of the narrative through the decades clearly reveals how, what, and how much it was desired or allowed to recall the events of that date.

James V. Wertsch argues that, in the interpretation of historical events important to the Russians, they used the 'triumph-over-alien-forces' schematic narrative pattern. However, Wertsch does not suggest that the schematic narrative pattern of 'triumph-over-alien-forces' is used only in the collective memory of the Russian community, that only they can use it, or that no other schematic narrative exists for them. As Soviet Estonian print journalism was part of the centrally managed totalitarian system and subject to monitoring by the propaganda apparatus to conform to party ideology, the print media coverage of the anniversary of the event was used to echo the historical interpretation of Soviet history and its treatment. Consequently, it could be assumed that Wertsch's 'triumph-over-alien-forces' schematic narrative pattern can also be gleaned from the Soviet Estonia print press coverage of the liberation of Tallinn. Following from this the first research question can be asked: Does the treatment by the Soviet Estonian press of the anniversary of Tallinn's liberation fit Wertsch's schematic narrative 'triumph-over-alien-forces' pattern?

Wertsch has pointed out that, unlike schematic narrative patterns, specific narratives are characteristic of constantly changing patterns in parallel with socio-political processes. The author explains in his article that the Tallinn liberation day narrative is an example of a specific narrative

pattern. From this result comes the second research question: How did the use of the Tallinn liberation day narrative change through decades of Soviet Estonia's commemorative press coverage?

The study samples chosen over from 1945–89 were published in the Estonian SSR's daily newspapers, *Rahva Hääl*, *Noorte Hääl*, and *Õhtuleht*, in which 299 articles were dedicated to Tallinn liberation day. On the basis of these articles, a narrative or description of the events and activities, linked causally or logically in diachronic sequence, of one day – the 22nd September 1944 – was constructed. The survey results show that the treatment of the liberation of Tallinn by the Soviet Estonian press fits Wertsch's schematic narrative pattern, matching the 'triumph-over-alien-forces' framework. Besides the fixed and stable symbolic meaning, the specific pattern of perpetual narrative changed continuously, finding expression over time both in the use of the narrative and the content of narrative components.

First, the growth in the total number of components and diversity of the narrative coincided with the socio-political processes that took place in the Soviet Union and Soviet Estonia. In newspaper articles dedicated to Tallinn's liberation during 1948–51, war veterans were practically not written about. This period coincides with what has been described as the era when the Soviet regime increased the censorship of the memories of war in fear of reformist ideas. By contrast, from the second half of the 1960s, in connection with the anniversary of the liberation of Tallinn, more stories were dedicated to war veterans, also letting them have their say. In other words, it was a big step towards personalization, and war veterans began to be shown as "common people" who had a story to tell. This coincides with the period in which Leonid Brezhnev came to power and victory celebration began to be used to demonstrate public loyalty to and political legitimization of the regime.

Second, the research results of the Tallinn liberation day narrative show how a particular narrative pattern changed in content over the decades. This fact takes on special significance, given that the narrative dealt with the events that happened during only one specific day – it seems that for decades it was not so easy or even intended to tell in the same way what happened in a small space of time in September 1944.

Third, the anniversary press coverage of Tallinn liberation day showed how Soviet propaganda very intensively used one specific day of remembrance in its political interests. For example, the narrative components of Tallinn liberation day were used in the various promotional campaigns

such as the rebuilding of the capital, the Stakhanovite movement, the international peace movement, and so on.

Fourth, it appeared that, from the very beginning all the way up the restoration of freedom of expression in the 1990s, the commemoration of the liberation of Tallinn was accompanied by a phenomenon characteristic of the Soviet Union: in public it was spoken only of the official treatment of history, even if the actual, completely opposite truth was known. Until the end, Soviet Estonian daily newspapers virtually denied a series of facts about the events concerning the liberation of Tallinn, such as the bombing of Tallinn on the morning of 22 September, the establishment of the Otto Tief Government, acts of violence carried out in the city, the launching of repressive measures upon the arrival of the Red Army, etc.

MAREK MIIL (b. 1976) is a Ph.D. student at the University of Tartu.